ՅՈՎՀ. ՎՐԴ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆԻ

ՅՈՒՇԵՐԸ

ԻՐ ԾՆՆԴԵԱՆ 80–ՐԴ

ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

1875 - 1955

Օգոստոս 14

ՊՐԻՒՔՍԷԼ - 1955

REL-CH
NALH
1955

ՅՈՎՀ. ՎՐԴ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆԻ

ՅՈՒՇԵՐԸ

Ի ՅԱՐԳԱՆՍ ԻՐ ԱԶԳՕԳՈՒՏ

ԵՐԿԱՐԱՄԵԱՑ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԻՒՔՍԷԼ - 1955

ԳԵՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ

ՀՈԳԵՒՈՐ ՀՈՎԻՒ ՊԵԼՃԻՔԱՑԻ

ԵՒ ՀՈԼԱՆՏԱՑԻ ԿԹՂ. ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌԸ

Քանի քանի անպամներ, ազգականներս եւ մտերիմ բարեկամներս փափաք յայտնեցին ինծի՝ յուշերս գրի առնելու:

Երկար պաշտօնավարութեանս ընթացքին, Վասպուրականի եւ Անատոլուի խորերէն մինչեւ Եւրոպա, ապրեցայ տառապանքը իմ ազգիս զաւակներուն: Կարելին փորձեցի անոնց օգնելու, զանոնք մխիթարելու, եւ յաճախ, ամէն վտանգ աչք առած, անոնցմէ ոմանց կեանքը փրկելու...: Կոչումիս, մարդոց եւ Աստուծոյ առջեւ հնարաւորը փորձած ըլլալու համոզումով, կեանքիս վերջալոյսին զոհացում տալու համար ազգականներուս եւ բարեկամներուս փափաքին, անոնցմէ ոմանց նիւթական եւ բարոյական աջակցութեամբը, չատ պարզ հայերէնով գրի առնուած այս քանի մը դլխաւոր մասնաղէպքերը կեանքիս՝ արտօնեցի որ հրատարակուին:

Սուր յօդացաւ մը գրեթէ կ'անդամալուծէ զիս: Կը պրկուին մատներս: Գրիչ բռնել, քանի մը տող գրել՝ տանջանք է ինծի համար:

Արհի. Նազլեան Յովհ. Արքեպիսկոպոս, Պէյրութէն գրեց ինծի, որ 1914–1918 պատերազմի եւ զինադադարին, ինչպէս նաեւ յետագայ տարիներու ընթացքին՝ իմ կատարած առաքելութեանց մասին՝ Ֆրանսերէն լեզուով տեղեկագրութիւն մը յանձնէի իրեն, հրատարակութեան համար իր պատրաստած ընդարձակ մէկ հատորին մէջ: Սիրով կատարեցի ինծի եղած առաջարկը:

Ժամանակ մը յետոյ, Գալիֆորնիա, ինծի հայրենա-

կից Տիկին Ն. Մ. Փիլիպպոսեան՝ նախաձեռնութիւնը կը ստանձնէ Եօզկատի Եղեռնի պատմութիւնը հրատարակելու:

Գրեթէ նոյն ժամանակամիջոցին, Փարիզի «Այսօր» օրաթերթին մէջ հետեւած ըլլալով ուրիշ հայրենակցի մը՝ Ա. Կապենցի (Աւետիս Քէստէքեան) Եօզկատ – Գումգուսյու – Ազատաղի ինքնապաշտպանութեան մասին չահեկան մէկ ուսումնասիրութեան, անմիջապէս դրեցի Փարիզ, եւ Պրն. Կապենցը յարաբերութեան մէջ դրի Տիկին Փիլիպպոսեանի հետ:

Երկու հեղինակները ձեռք ձեռքի տուած լոյս ընծայեցին «Յուշարձան Եօզկատցիներու» տիտղոսով գեղեցիկ հատոր մը, որուն յաջողութեան համար ես ալ իմ կողմէ աշխատեցայ, թէ՛ իբրեւ Եօզկատցի եւ թէ՛ իբր Յուշարձան–ի հրատարակչական յանձնախումբին պատուոյ նախագահը: Հրատարակիչներու խնդրանքով՝ դրի առնուած յուշերուս ամփոփումը յանձնեցի իրենց: Սակայն ազգականներս եւ բարեկամներս նկատի ունենալով անմատչելիութիւնը թէ՛ «Յուշարձան Եօզկատցիներու» պատմագրքին, եւ թէ՛ Նաղլեան Արքեպիսկոպոսի ընդարձակ հատորին, ծննդեանս ութսուներորդ տարեդարձին առթիւ պատիւը կ'ընեն ինծի հրատարակելու այս գրքոյկը:

Շնորհակալութիւններ: Կը փափաքիմ Մարիամ Աստուածածնի Վերափոխման օրը, որ կը զուգադիպի ծննդեանս տարեդարձին, այս գրքոյկը բաժնուի իմ սիրելի բարեկամներուս, ազգականներուս, հայրենակիցներուս եւ ինծի համակիր զաւակներուս:

Մնամ աղօթարար
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ
Ի Պրիւքսէլ

18 Յուլիս, 1955

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարօրինակ է մարդը. յաճախ անհասկնալի եւ անըմբռնելի…:

Տարօրինակ է ան, եւ հոգեկան ծալքերն անոր խորհըրդաւոր, այնքան՝ որքան սփինքսը Փարաւոններու խորհրդաւոր երկրին:

Տարօրինակութիւններէն մին է եղած, չես դիտեր ինչո՞ւ, «գնա՛ մեռիր, եկո՛ւր սիրեմ»ն անոր: Ինչո՞ւ, ի՞նչպէս: Անլուծելին…:

Ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է՝ թէ յարաբերական է ամէն ինչ: Եւ ամէն վարկած ունի իր բացառութիւնները:

Շինիչ, բարերար բացառութիւն մըն է ահա ժէսթը Պելճիդահայ խումբ մը ազդակիցներու, որոնք Յովհաննէս վարդապետ Նալպանտեանի ուխտուններորդ տարեդարձին առթիւ, անոր ազգին մատուցած ծառայութիւններուն մասին լոյս կ'ընծայեն այս գրքոյկը, որ յարգանքի եւ երախտապիտութեան արտայայտութիւն մըն է հոգեւոր հովուի մը հանդէպ:

Անոր յուշերուն ընթերցումէն, առաջին եւ էն ցայտուն տպաւորութիւնը որ կ'ունենանք մենք, ընթերցողներս, վարդապետին նկարագրին անձնազոհողութիւնն է, կամ արհամարհանքն անոր՝ երեւելի եւ աներեւոյթ բոլոր վտանգներուն առջեւ: Միաժամանակ եւ մէջտ Աստուծոյ կամացը համակերպիլը:

Գրուած տողերուն զուգահեռաբար, չգրուած, բայց լռելեայն իմացուող նախադասութիւններով, կը զտնենք մենք հոն Եօզկատի արիւնը կրող հովիւ մը քալ, որ իր ազգին զաւակներուն եւ իր ստանձնած առաքելութեան սիրոյն՝ լեցուած է հաւատքով մը, որ կ'ն զօրաւորը,

Է՛ն անպարտելին է դիմադրական զէնքերուն: Է՛ն անդիմադրելին, հիւլէական ռումբերէն ալ զօրաւոր...: Ապացոյց մը: Ահաւասիկ մին բազմաթիւ օրինակներէն: 1918–ի զինադադարէն յետոյ, Համաձայնականներու կողմէն կազմուած յանձնախումբի մաս կը կազմէ Յովհաննէս վարդապետը, որոնք մինչեւ Անատոլու երթալու պաշտօն էին ստանձներ, վերապրող դաղթականներու վիճակը քննելու եւ բարելաւելու համար: Յանձնախումբը կը հասնի Անդարա, ուր կը վերջանար երկաթուղին: Ու երբ կը տեսնեն հոն՝ թէ մնացեալ ճամբորդութիւնը տաղտկալի էր իրենց համար, զանազան պատրուակներ դտնելով, դէպի Կ. Պոլիսետ կը վերադառնան անոնք: Վարդապետը կը մնայ առանձին. իր օգնութեան կարօտ թշուառներուն վիճակը նկատի ունենալով, կ'որոշէ ան առանձին իջնել մինչեւ Տէնէք-Մաուէն Եօզկատ եւ Կեսարիա:

Երբ իր յանդուգն ու վտանգաւոր ծրագիրը կը յայտնէ տեղւոյն վրայ դտնուող քանի մը հայերու, անոնք զարմացած եւ հիացած կ'ըսեն. «Վարդապետ, զրեթէ անկարելի է կատք դտնելը. թերեւս կարելի ըլլայ ձի մը ճարել, բայց դժուար ու վտանգաւոր է այս ճամբորդութիւնը, մանաւանդ առանձին»...:

Վարդապետը կը պատասխանէ «Եթէ Տէդօվիլով (փոքրիկ չողեկառքով) Եախչը-Խան հասնելէս վերջ կատք դտնեմ՝ կառքով կ'երթամ, եթէ ձի դտնեմ՝ ձիով կ'երթամ. իսկ եթէ ո՛չ կառք եւ ո՛չ ալ ձի դտնեմ՝ հայ կարիճներու ընկերակցութեամբ հետիոտն կ'երթամ մինչեւ հոն, ուր ինծի կը սպասեն իմ դաւակներս...»: Կը հասնի Տէննէք-Մաուէն, եւ կը չարունակէ այսպէս մինչեւ Եօզկատ եւ Կեսարիա. ու կեանքի եւ հաւատքի կը վերակոչէ ան՝ հոն տարտղնուած մնացորդացը ապրիլեան եղեռնին:

Վարդապետը իր կեանքի երկայնքին, իր հօտին օգտակար ըլլալու ցանկութեամբ, ցոյց տուած է միշտ ոգի մը զոհաբերութեան՝ որ իր կոչումին է՛ն արժանաւոր կողմն է եղած, անհերքելիօրէն ընտհատանքի արժանի:

Մեր եւ Տիկին Ն. Փիլիպպոսեանի Ֆրէզնոյ հրատարակուած «Յուշարձան Եօգկատցիներու» հատորին մէջ տեղ տուինք, ալեւոր նկարին հետ, վարդապետին կենսագրութեան: Բայց գաւառի մը պատմութեան յարմարցուած հատորի մը – որուն յաջողութեան համար իր կարելի օգնութիւնը չխնայեց մեր պատուական նախապահը – նեղ էջերը թոյլ չտուին մեզի երկարօրէն անդրադառնալու անոր կեանքի բեղուն գործունէութեան:

Արդ, սոյն դրքոյկը, մասնաւորապէս յատկացուած մեր հայրենակցին ծառայութիւններուն, մասնագէպքերուն՝ կու գայ պակաս մը լրացնելու:

Հատորին նախաձեռնութիւնն ու տպագրութիւնը ըստանձնող Պելճիքահայ աղգակիցներուս յարգանքի եւ երախտապիտութեան զգացումներուն կը միացնեմ նաեւ իմինները:

Փարիզ Ա. ԿԱՊԵՆՑ – ՓԷՍՏԷՓԵԱՆ

ԳԵՐԱՊԱՏԻՒ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆԻ
ՈՒԹՍՈՒՆԱՄԵԱՅ ԿԵԱՆՔԷՆ
ԵՒ
ՅԻՍՈՒՆԵՒՎԵՑ ՏԱՐՈՒԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՒԹԵՆԷՆ
ՔԱՂՈՒԱԾ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

(1875 – 1955)

Գաղատիոյ, այժմեան Անգարայի նահանգին պատկանող Եօզկատ, երկու բարձր բլուրներու ստորոտը տարածուած օդաւուն եւ դեղատեսիլ քաղաք մըն է: Տեղւոյս կեդրոնը, պարտէզներով չրջապատուած, փոքրիկ պալատի նման չէնքի մը տէր էր Նալպանտեան Յարութիւն: Այս ընդարձակ տան մէջ կը բնակէր Նալպանտեան բազմանդամ ընտանիքը, ունենալով նաեւ գործատուն մը ըմպելիքի գտարանի համար:

Հոս, 1875 Օգոստոս 14–ին, Աստուածածնի Վերափոխման խթման օրը կը ծնանի Յովհաննէսը:

Եօզկատի եւ դիւղերու փոքրաթիւ հայերուն թախանձանքին վրայ, Նալպանտեան Յարութիւն՝ Ազարեան Կաթողիկոս–Պատրիարքէն, Պոլիս, կը խնդրէ որ Հայ կաթողիկէ վարդապետ մը ղրկէ Եօզկատ: Իր տունը կը տրամադրէ վարդապետին բնակելու համար, եւ մեծ սրահը մատուռի վերածելու(*):

(*) Եօզկատի կաթ. Հայոց առաջնորդը եղած է Գեր. Յովսէփ Վ. Գըրմզեան, որ իրեն յանձնուած հասարակութիւնը հովուելէն զատ երկտեւ դպրոցներ բանալով, իր խմաստութեանը եւ սրբու-

Յարութիւն Նալպանտեան եւ Էլմաստ (Ծնեալ Թիւֆէնքճեան) մասնաւոր հոգածութիւն մը կը ցուցնէին իրենց Յովհաննէս զաւկին հանդէպ, որ իր մանկութենէն եկեղեցական կոչումի հակամէտ ըլլալով, նախ Պոլսոյ Պատրիարքական կղերանոցի ուսմունքները վերջացուց, եւ յետոյ, 1892–ին, Հռոմի Քահանայապետական Լեւոնեան Հայ Դպրոցը ընդունուեցաւ, եւ Տարածման Հաւատոյ Համալսարանին մէջ փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական դիտութիւնները, ինչպէս նաեւ հայերէն, լատիներէն, իտալերէն, ֆրանսերէն, եւ քիչ մը եբրայեցերէն ու յունարէն լեզուները սորվելէն վերջը, 1899–ին ընթացաւարտ եղաւ: Երբ սարկաւագի աստիճանով Լեւոն ԺԳ Պապին կը ներկայանայ, Պապը կը հարցնէ. «Վանի առաքելութեան կ'երթա՞ս»: «Թէեւ իմ թեմս չէ, կը պատասխանէ ան, սակայն Ձեր խօսքը ինծի համար հրաման է. այո՛, կ'երթամ»: Նոյն տարին Հռոմի մէջ, Գաղատիոյ թեմին վրայ կը ձեռնադրուի եւ կ'ըլլայ առաջին Հայ կաթողիկէ վարդապետ Եօզկատի եւ Սրբազան Պապէն որոշուած առաքեալը՝ Վանի վիճակին:

Վան մեկնելէն առաջ փափաք յայտնուեցաւ որ տասը տարի բացակայութենէ վերջ՝ այցելէ իր ծնողքին: Իր

թեանը վերահասու եղող հայ, յոյն, նոյնիսկ թուրքեր՝ դերիվերոյ կը գնահատէին եւ յարգութեամբ կը վերաբերուէին: Դժբախտաբար 1890–ի հեղեղի աղէտին՝ մարտիրոսաբար զոհ գնաց, իր հետ տանելով Նալպանտեան ընտանիքէն հինգ հոգի՝ տան հետ միասին, որ կը ծառայէր իբր մատուռ եւ բնակարան: Նոյն օրը խեղդամահ եղան 130 Եօզկատցիներ եւ 60 տուներ տարուեցան հեղեղէն: Հոգելոյս Ց. Վ. Գրմըզեանին դերեզմանին՝ ամէն քրիստոնեայ եւ թուրքեր իսկ ուխտի կ'երթային:

հայրը Անդարա կու գայ դիմաւորելու, եւ ահա առաջին անգամ մեծ յուզումով կը տեսնէ իր որդին՝ որ աթոռանիստ եկեղեցւոյ մէջ ղեսատաւորուած՝ պատարագ կը մատուցանէր:

Թէպէտ Էմմանուէլեան Կաթողիկոսը եւ ծնողքը, ինչպէս նաեւ խումբ մը հայեր խորհուրդ կու տային Եօզկատ մնալու, սակայն իր խոստումին համաձայն մեկնեցաւ. Տրապիզոն, Էրզրում այցելելով, Արարատ լերան ստորոտէն անցնելով՝ ժամանած է Վան(*), ուր մասնաւոր քարոզութեամբ ու դասաւանդութեամբ զբաղելէ վերջ, առանձին պաշտօնավարեց իբրեւ Կաթողիկոսական փոխանորդ՝ մինչեւ 1903: Մշոյ եպիսկոպոսին եւ Դոմինիկեան Հարց հրաւէրին վրայ՝ Նալպանտեան վ. Բաղէշ – Պիթլիս կու գայ, 25 տարիէ ի վեր դադրած առաքելութիւնը բանալու: Եպիսկոպոսական փոխանորդի տիտղոսով հաւատացեալները կը հաւաքէ, եկեղեցին կը շէնցնէ, դպրոց մը կը բանայ եւ կը ծաղկեցնէ: Հոս կը հասնի Սղերթէն՝ գաս Հավէլ անուն քաղդէացի քահանայ մը եւ կը բանտարկուի: Իր մեծաւորներուն դիմումին վրայ, իր գովը իբր բանտարկեալ կը քնակեցնէ քահանան, զոր վերջը դատապարտութենէ ալ կ'ազատէ չնորհիւ կուսակալին, որուն ծառայութիւններ մատուցած էր վարդապետը: Գացած է նաեւ Մուշ. այցելած է վանքերը եւ դիւղերը. Մշոյ բերրի եւ հիասքանչ դաշտը տեսնելով՝ դրախտը մտաբերած է: Իսկ անտառներուն մէջ, ամառուան եղանակին հայկական մանանան – Գաղբէ – ճաշակած է:

Պիթլիսի օդը եւ ջուրը անդուդական է: Թէպէտ վարդապետը երեք տարուան համար գացած էր Վան, սա-

---

(*) Սրբակեաց Յակոբ Վ. Թօփուզեանի առաջնորդութեամբ:

կան անձնագրոհութեամբ՝ Պիթլիս եւ Մուշ ալ պաշտօնավարած է, ջարդարարներէն ու դողերէն բաղմապիսի նեղութիւններ կրելով: Պայմանաժամը լրանալէն չատ վերջը վերադաձած է իր ծննդավայրը, քաղաքական երեք ծանր պատահարներէ ղպացուած:

Նախ, Սուլթան Համիտի հրամանով, Սասունի 60 դիւղերը թնդանօթով բնաջնջելէ յետոյ, Թուրքեր եւ Քիւրտեր կը սպառնային: Երկրորդ՝ հայ յեղափոխականի անուամբ կարդ մը բախտախնդիրներ Նորչէնի վարդապետը կողոպտելէ վերջ կտոր կտոր ըրին, չթոյլատրեցին որ վարդապետ մը դայ արձակում տալու: Կղերէն եւ հայ դիւղացիներէն դրամ կը կորզէին չոայլօրէն վատնելու համար: Երրորդ՝ Պիթլիսի Թուրք ամենամեծ պաշտօնեանները, չինծու նամակներով մտադրած էին կուսակալը հրաժարեցնել ու Հայութիւնը ջարդել: Իբր թէ յեղափոխականները խրատած ըլլան Հայութիւնը՝ ըմբոստանալու: Այդ նամակները Յարդդողցի վաթսուն հայ դիւղացիներու ծախու հանած յարդերուն մէջէն ելլելով, դիւղացիները կը բանտարկեն, կուսակալին անկարողութիւնը փաստելով՝ կ'ուզեն կուսակալը հրաժարեցնել եւ Հայութիւնը ջարդել:

Վարդապետը կուսակալին խնդրանքին վրայ նամակները քննելով՝ չինծու ըլլալը ապացուցած է. հայ վարժապետը Թուրք պաշտօնեաներու սպառնալիքին ներքեւ չարաղրած ըլլալը խոստովանելուն պէս՝ դինքը եւ 60 Յարդդողցիները ազատած է: Կուսակալին եւ իր խորհրդականներուն որոշման համաձայն՝ Վարդապետը հեռագրով եղելութիւնը տեղեկացնելով Սուլթան Համիտին, խնդրին փակումը պաղատած է, եւ չնորհուած է: Այս կուսակալին մահէն վերջ, նոր կուսակալ մը՝ Ֆէրիտ պէյը եկաւ, որ սոխակեց վարդապետին փակուած խնդիրը պատմելու եւ դրի առնելու. այդ պահուն իր

զրոցին մէջ գտնուող հինգ էվոլվէրները աչքէ կ'անցընէր. Վարդապետը կ'ըսէ. «Մահէ չեմ վախնար. Թադաւորէն փակուած խնդիր մը չէք կրնար բանալ. Թադաւորին կը հեռագրեմ. եթէ գիս սպաննէք՝ ժողովուրդը զձեզ կտոր կտոր կ'ընէ»: Ասոր վրայ կը հանդարտի: Իր ոխը կ'առնէ Յարդպողցի հայ մեծ վաճառական Շողիկեանէն, որուն տունը հիմնայատակ ընել կու տայ, պատճառ բռնելով թէ դեռնայարկին մէջ ռազմամթերք կը գտնուի:

Վարդապետը ստիպուած կը թողու Պէթլիսը, 30 ուխտաւորներու հետ ճամբայ կ'իյնայ. քիւրտերը կը հետապնդեն. երբ պիւղի մը մօտ դիչերելու համար իջեւանած էին, ահա չորս ժանտարմաներու պետը քիւրտերու անուամբ 30 ոսկի կը պահանջէ, ապա թէ ոչ, կ'ըսէ, ձեր ամէնուն գլուխները կ'երթան:

Վարդապետը ժանտարմային կ'ըսէ. «Ինչո՞ւ այդ քիւրտերուն – Տիարպէքիրի Պէտրխան պէյի մարդիկներուն – մինչեւ հիմա պատիւ ընել չտուիր»: Վարդապետը ճամբորդներու ձեռքով դրամ եւ ուտելիք կը յանձնէ ժանտարմային որ քիւրտերուն բաժնէ, եւ պիւղը երթան ու մինչեւ կէս դիչեր սպասեն, դուցէ իրենց ըսելիք մը կ'ըլլայ: Ժանտարմաները կը կարծէին թէ առանց իրենց կարելի չէ ճամբորդել: Երեկոյեան դէմ վարդապետը ճամբորդները համոզելով, ճամբայ կ'ելլեն եւ սուրհանդակի ձիաւորներու նման կը սուրան, Հօ, Հօ, Հօ կանչելով, ու կը հասնին (Սեպտեմբեր 5ին, լուսնի լուսով) Տիարպէքիր. քիչ յետոյ, արշալոյսին, ժանտարմաներ ալ կու գան: Վարդապետը քաղաքապահ ոստիկաններուն կ'ուզէ յանձնել, բայց Զէյլէպեան Եպիսկոպոսին միջամտութեան վրայ պայմանաւոր նեղում կը չնորհէ: Տիարպէքիրի մէջ՝ Զէյլէպեան Եպիսկոպոսէն, Մալաթիոյ մէջ՝ Խաչատուրեան Եպիսկոպո-

սէն, Խարբերդի մէջ՝ Իսրայէլեան Եպիսկոպոսէն, Կեսարիոյ մէջ՝ Սիսլեան Եպիսկոպոսէն 15–ական օրեր հիւրասիրուելով, Եօզկատ կը հասնի. ծնողքին եւ ծանօթներու այցելելէ վերջ, 1906–ին Անգարայի Ֆրանսացի Ֆրէրներուն հոգեւոր հովիւ կ'անուանուի եւ եպիսկոպոսարանը կը բնակի: Մինչ այս, մինչ այն՝ Պուրսայի Եպիսկոպոսը իրեն փոխանորդ կ'ընէ Վարդապետը. Թէրզեան Եպիսկոպոս՝ զինքը Ատանա կը հրաւիրէ, սակայն Սապաղեան Կաթողիկոս աճապարանօք զինքը Պոլիս կը կանչէ, կը ղրկէ Կեսարիա եւ անկէ Ռումտիկին: Կեսարիոյ մէջ Վարդապետը Յիսուսեան Հարց հետ մխասին բանախօսութիւններ ընելով եկեղեցւոյ մէջ, ժողովուրդը համերաշխութեան կը բերէ:

Աւագ Շաբաթ՝ Ռումտիկին կը հասնի: Կառավարութեան ներկայացուցիչը կ'ըսէ Վարդապետին. «Ետ դարձիր, ապա թէ ոչ հոս բանտարկեալ ես իբր քաղաքական յանցաւոր»: Վարդապետը կը պատասխանէ. « Հոս իմ գիւղս է, ես ճամբորդ մըն եմ, այս գիշեր հոս կ'անցնեմ՝ վաղը կը մեկնիմ»: Վարդապետը իջած տեղը կը բանտարկուի: Խթման պատարագը պատրաստելու վրայ էր, ոստիկաններ կու գան եւ ամէն ինչ տակնուվրայ կ'ընեն: Կէս գիշերուան մօտ մուրճին՝ նորէն կը պատրաստէ եւ պատարագ կը մատուցանէ: Կառավարութեան պաշտօնեան Եօզկատ եւ Անգարա տեղեկացուցած ըլլալով, պատասխանի կը սպասուէր, որ կ'ուշանայ. Վարդապետը պատուհանէն կը փախչի. հեռու տեղ մը կը բռնուի եւ անարգանքով, իբր թէ իրապէս յեղափոխական մը ըլլար, նոյն բանտարկուած սենեակը կը խոթեն: Քիչ յետոյ ամբոխ մը դաւազաններով կու գան, դուռը բանալով կ'անարգեն Վարդապետը եւ հրամայեն կ'ուզեն պաշտօնեայէն որ ձեծի տակ զինքը սպաննեն: Վարդապետը մէկէն անկողնին վրայ կ'իյնայ, պոռա-

լով. «Հայրիկ, մայրիկ, ահա կը մեռնիմ, այլեւս ձեզ չեմ կրնար տեսնել», եւ դեռ ատոր նման աղաղակներ կ'արձակէ: Պետը կ'ըսէ. «Թողուցէք կեավուրը, ինքն իրեն սատկելու վրայ է, մի՛ յոդնիք»:

Բանտարկութեան ժամանակ Հայ էջմ. Տէր Հայրը կ'առաջարկէ որ էջմիածնական ըլլայ, որպէսզի ազատէ զինքը: Անգարայէն հրաման կու գայ եւ Վարդապետը ոչլոտ ձիու վրայ, հսկողութեան տակ եւ անարդանքով կը ղրկուի Պօղազլեան: Գայմադամը կը քննէ ամբաստանագիրը. իսկ քննիչ լմամը լմանալով թէ Վարդապետը Յարութիւն աղա Նալպանտեանի զաւակն է, ի նշան երախտագիտութեան՝ կ'ուզէ բարեխօսել: Վարդապետը կը մերժէ՝ անմեղ ըլլալուն համար: Գայմադամին կ'ըսէ. «Ռումտիկինէ պիտի անցընէի՝ Եօզկատ երթալու համար. դիշեր մը անցընելը յանցա՞նք է»: Գայմադամը կը հարցնէ. «Հապա այս ծրարը ի՞նչ է»: «Պատարագելու համար պէտք եղած գոյքեր կը պարունակէ»: Վարդապետը կ'ազատի. Եօզկատ՝ Մութասարըֆին այցելութեան կ'երթայ: Այս Մութասարըֆը Տէլի Բէչիտ եւ Կեավուր Բէչիտ ալ կը յորջորջուէր: Ան կ'ըսէ Վարդապետին. «Ես աւելի կը յարգեմ ձեր Պապը, քան թէ մեր Սուլթանը. Պապը ինծի պատուանշան տուած է: Ուրեմն դո՞ւն էիր Ռումտիկինի բանտարկեալը»: «Այո՛, բայց անցաւ դնաց» կը պատասխանէ Վարդապետը:

Քանի մը օր վերջ Մութասարըֆը կը հրաւիրէ Վարդապետը. սանդուղներէն վար իջնելով կը պոռայ. «Աչքերդ լոյս, քուվինները դեկան»: Վարդապետին նեղութիւն տուողները կը բանտարկէ. իսկ իրեն եւ հօրը կ'ըսէ. «Գացէք. ձեռքդ համբուրել տուր եւ ներէ»: Բանտարկեալները Մութասարըֆին դէմ կը խօսին կեավուրի ձեռք համբուրել տալուն համար: Այս անգամ ամէնքն ալ պաչօնանկ կ'ընէ եւ քանի մը հայեր պաչօնի կը

կոչէ: Անգարայի կուսակալը ճամբան հանդիպելով վարդապետին, կ'ըսէ. « Իմացայ որ դուն գոհ գացած ես »: Վարդապետը կեսարիա կը դառնայ եւ կաթողիկոսական փոխանորդի պաշտօնով՝ թեմը կը կազմակերպէ: Ժամանակ մը վերջ, Ատանայի ջարդարար Հաճիլալիները պիներալ կը պաշարեն կեսարիան, մեծ չուկան չարուած կը սպառնան նչանի մը՝ Հայութիւնը ջարդելու: Տրդատ Սրբազան Պալեան կը խնդրէ վարդապետէն միջամտելու. հայ կողերը կաթողիկէ Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցւոյ քարաչէն դմբէթին ներքեւ կը պահուըտին: Վարդապետին յաջորդը՝ Գեր. Յօրասանճեան Վ. իր սենեակին մէջ կը փակուի եւ դուռը կը կղպէ: Ժողովուրդին թախանձանքին վրայ՝ վարդապետը կ'երթայ Մութասարըֆին, որ հետը քէն ըրած էր Մէճլիսի Իտարէին մէջ Հայ կաթողիկէ մը տալուն համար: Իսկ վարդապետը քաչուած էր, Հռոմ երթալու կը պատրաստուէր: Մութասարըֆը չ'անսար Վարդապետին դիմումին, մինչեւ Գօմանտանը 19 ժանտարմա կը յանձնէ, որոնց հետ մինչեւ երեկոյ «կեցցէ»ներով վարդապետը կ'ապահովէ ժողովուրդը, եւ եկեղեցւոյ դմբէթին մօտ հաւաքուելով՝ աղաւոթեան եւ ուրախութեան երգերով տխուր օրը կը փակեն: Յաջորդ օրը, Պէլէտիէ Րէիսը եւ գրագիրը Գարայեան – հայ ազգականը – Վ.ին հետ Մութասարըֆին կ'երթան չնորհակալութիւն յայտնելու. ան նորէն մտիկ չընէր: Այն ատեն Վ.ը կ'ըսէ. «Ոչ թէ ձեզի, այլ կառավարութեան չնորհակալութիւն յայտնելու եկած եմ, վասնզի արիւն չթափուեցաւ»: Իսկ Րէիսը կ'ըսէ. «Կը վայլէ՞ որ բարձրաստիճան հոգեւորականի մը հետ այսպէս խօսիս»: Վարդապետը կ'աւելցնէ. «Ես իմ պարտքս կատարեցի Աստուծոյ եւ մարդկութեան հանդէպ, ինքն ալ թող իր պարտքը կատարէր. Աստուծոյ յանձնեցի – Ալլահա էմանէթ»: Ան ըսելուն պէս՝ Մու-

թասարըֆը աթոռէն դետին կ'իյնայ անչունչ ու կը սատկի: Կ'ուզեն Վ.ը բռնել, իբր թէ վնաս մը հասցուցած ըլլար, բայց Բէխըը կը վկայէ, կը պաշտպանէ ու կ'ազատուի:

Կեսարիայէն կ'անցնի Հռոմ, եւ Լեւոնեան Վարժարանին փոխան մեծաւոր կ'անուանուի, ուր հայերէն, Ֆրանս. եւ իտալերէն լեզուներով տպարան հաստատել տալով, կ'աշխատի այլեւայլ երկասիրութիւններ տպագրել: Միաժամանակ Հայ Դպրոցին եւ Պիոս Ժ. Պապին յօբելեաններըը կատարելու համար պատրաստութիւններ տեսնելու կ'օգնէ, եւ Հռոմ հաւաքուած Սիւնհոդոսի Եպիսկոպոսներուն կ'օժանդակէ ամէն տեսակէտով: Երբեմն ալ Ս. Պապին կը ներկայացնէր իտալերէն չգիտցողները, իսկ Պիոս Ժ. Պապը՝ Վ.ին մօրուքը կը բռնէր ու կը քաշէր՝ «մեծ մօրուս» ըսելով: Այդ առեններըը, 1910–ին, Պոլսէն Միսիոն Օթթոման եկած էր, չաբաթէ մը ի վեր կ'աշխատէին Ս. Պապին ներկայանալու եւ դեռ արտօնուած չէր: Վատիկանի դրադարանին մէջ կը հանդիպին Վ.ին. անոնցմէ հայ մը ճանչնալով Վ.ը, կը խնդրէ որ դոնէ հոն եղող 15 հոգիները ընդունիլ տայ, վասնզի երկրորդ օրը պիտի մեկնէին դէպի Պոլիս, առանց Պապը տեսնելու՝ պզտիկ պիտի մնային: Վ.ը փութով կը դիմէ Մօնսինեօր Պիզլէթիին, արտօնութիւն կը առնայ ու կ'առաջնորդէ զանոնք: Կ'ուզեն իմանալ թէ ինչպէս պէտք է վարուին Պապին դալու առենը: «Ինծի նայեցէք, եւ ինծի պէս չարժեցէք», կ'ըսէ Վ.ը: Ս. Պապը կ'ուզայ, կ'օրհնէ ժողովուրդը եւ Վ.ը խաչ կը հանէ երեսը. միւս 15–ն ալ խաչ կը հանեն կըրցածնուն չափ, վասնզի Թուրք, Հայ, Հրեայ եւ Յոյներ էին:

Հռոմի մէջ՝ Թէրզեան կաթողիկոս կ'ուղէ Վ.ը Պոլիս տանիլ: Կ'երթայ Եէնի–Քէօյի ժողովրդապետ կ'անուան–

ուի: Այն առեններըը Թէրզեան կաթողիկոսին դէմ հակառակութիւն կը տիրէր, ցոյցեր տեղի կ'ունենային, Թէրզեանի անունը պատարագի մէջոցին չէր յիշատակուեր: Վ.ը՝ Եէնի–Քէօյի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւոյ տօնին՝ ձայնաւոր պատարագ պիտի մատուցանէր. հակառակորդներ եկան ազդարարեցին որ Թէրզեանի անունը չյիշատակէ: Վ.ը պատասխանեց. «Քիչ մը աւելի բարձր ձայնով պիտի յիշատակեմ. չփոթութիւն հանողները Աստրիոյ զինուորներուն եւ Եղբայրներուս կողմէն պիտի արտաքսուին»: Թէրզեան զարմացեր էր: Այլուր ալ հրաւիրեցին որ այսպէս պատարագէ:

Վարդապետը ոչ մէկ կողմ յարած էր. չէր հանդուրժեր խռովութիւններու: Միջոց մը գտաւ եւ պատրաստեց, որով ոչ թէ Ս. Պապին կը դրուէր թէ Թէրզեան կաթողիկոսը հրաժարեցուցէք, այլ Ս. Պապին ուղղուած գրութեամբ՝ ժողովուրդը կը զղջար ցայսօր պատահածներուն վրայ, եւ այսու կը հնազանդէին Ս. Պապի որոշումին, նոյնիսկ Թէրզեանի կաթողիկոս մնալուն: Այսպէս Ս. Պապը տէր ըլլալով՝ կրնար հրամայել ազատորէն:

1914–ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1914–ին կառավարութիւնը յանդիմանեց Վ.ը, Ֆրանսերէնի ուսուցման համար գիրք հրատարակելուն համար. արգելափակուեցաւ: Վ.ը հապճեպով իր պատրաստած Թրքերէն Մէթոտը՝ Պր. Արզումանեանին տպագրել կու տայ: Կրթական գործոց նախարարութենէն կը գնահատուի, պարգեւ չ'ընդունիր, կ'ազատի: Ֆէնէրբաքիի Ֆրանսացիներուն վանքը, ուր հայ կղերիկոսներ ալ կը բնակէին, գրաւումէ կ'ազատէ. մինչդեռ թուրք

ոտիկաններ Ֆրանսացի հայերը դուրս կը հանէին, «մենք հայ ենք, Թրքահպատակ ենք» ըսելով վանքը կը փրկէ. նոյնպէս Ֆրանսացի մայրապետներու վանքը օժանդակ հաստատութիւն ըսելով, կ'ազատէ եւ ամէն ազգի պատկանող ուրիշ մայրապետներ ալ հոն պատըսպարել կու տայ: Հայ Կաթողիկէ մայրապետներու դըպրոցին մէկ մասը կը պահէ գրաւումէ. Ֆրանսացի Ֆրէրներու Սէն Ժոզէֆ գօլէժին մատրան թանկագին գոյքերը փոխադրել կու տայ Ս. Լեւոն եկեղեցին: «Սուրբ առարկաներու դպչելու կը վախնամ» կ'ըսէ ոտիկանը: «Իրաւունք ունիք» կ'ըսէ Վ.ը: Պատերազմէն վերջ վերստացան: Հասուն կարդինալին այգիի մէկ մասը եւ հին կղերանոցը կը փրկէ գրաւումէ: Շատ մը երիտասարդներ կը պահէ վինուորութենէ, տեղահանութենէ եւ ուրիշ վտանգներէ:

Թուրք Գօմանտանը Սամաթիոյ որբանոցէն դուրս կը հանէ որբուհիները եւ մայրապետները: Գ. Իսկէնտէրեան Վ. Նալպանտեան Վ.ին կը դիմէ. ան կու գայ եւ կը տեսնէ որ որբանոցին ներքին դուռը, որ Մանուէլեաններուն տան մէկ մասն էր, բանալիով կղպուած չէր, այլ չատոնց գամուած կը մնար. մուրճով դուռը կը բանայ, որբուհիները եւ մայրապետները ներս կը մտցնէ, իսկ հիւանդները ու տկարները անկողիններուն վրայ պառկեցնել տալով, փութով Մաքրի քէօյ կ'երթայ եւ Գօմանտանին կ'ըսէ. «Ներքին դուռը կղպած չէք, որբուհիներ մտած եւ հիւանդները պառկած են»: Գօմանտանը կը չուարի: Ցետոյ Վ.ը կ'աւելցնէ. «Դուք աւելի յարմար տեղ կրնաք գտնել բանակին համար»: Գօմանտանը՝ չատ լաւ կ'ըսէ, ու անձամբ կու գայ կը բանայ պաշտօնական դուռը եւ կը յանձնէ մայրեպետներու որբանոցը:

Պատերազմի ատեն Վ.ը աքսորավայրէն բերել կու

տայ իր քրոջ որդին եւ թոռները. հայեր կը մատնեն եւ հեռու տեղեր աքսորել կու տան. կը մատնեն նաեւ թէ յեղափոխականներ կը պահէ, հայ հերիտասարդներ զինուորութեան չի ղրկեր, դպրոցին վարժապետը նուֆուս թէզքէրէյին վրայ իր տարիքը փոխած է. Վ.ը կը կարդադրէ. չոգենաւ կը դնէին աքսորելու համար, կ'երթայ, «այդ անձին ով ըլլալը չէք գիտեր» ըսելով Օրթաքէօյ բերել կու տայ: Ոստիկանին եւ զօմխէրին աչակերտները կը յայտարարեն թէ «ասիկա մեր Թրքերէնի վարժապետն է». ու կ'ազատի: Այդ առեններըը իմացած էր իր երեք եղբայրներուն եւ քոյրերուն ջարդուիլը, ուստի սաստիկ յուզուած էր, նամանաւանդ երբ Պապի Նուհրահին եւ Կաթողիկոսին այցետոմսերով թալէաթի կը դիմէ, սա անարգանօք այցետոմսերը կը նետէ, ըսելով. «Մենք ամբողջ Հայութիւնը բնաջինջ պիտի ընենք, աս կեավուրն ալ եկեր է իր մարդիկը ազատել տալու»: Վ.ը այդ օր տակնուվրայ եղած, նախ եկեղեցի կ'երթայ կ'աղօթէ. յետոյ քանիներ կու գան զինքը մխիթարելու, եւ Վ.ը նորէն բարձրաձայն աղօթքով, Աստուծմէ պաշտպանութիւն կը խնդրէ, թալէաթին եւ Էնվէրին ալ՝ Աստուծոյ պատիժը կը պաղատի յուզուած վիճակով: Քանի մը հայեր կ'երթան կը մատնեն թէ՝ Վ.ը պիտի սպաննէ թալէաթը եւ Էնվէրը: Արդէն Ալի Բիզա պէյը Պոլսոյ մէջ Հայերէն դրամ կը չորթէր, հայ աքսորեալներ բերել տալու համար, իսկ ուրիշները աքսոր ղրկելու համար: Ալի Բիզա պէյ Օրթաքէօյի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին կու գայ եւ Վ.ին ներկայանալով՝ «Թուրքերէն գիտե՞ս», կը հարցնէ: »Այո՛«, կը պատասխանէ Վ.ը: Բիզա իսկոյն կը դրէ թուղթի մը վրայ. «Այսօր ժամը 11–ին՝ Հանրային ապահովութեան դրասենեակը եկուր»: Վ.ը կը պատրաստուի, կարծելով թէ այլեւս պիտի աքսորուի. Աստուծոյ կամքին համակերպելով,

կ'երթայ որոշուած պաշտօնատան դրասենեակը. կը տես-նէ իրեն եկած մարդը, զոր առաջ չէր ճանչնար, եւ հոգի առնելով կ'ըսէ. «էֆէնտի, այս առտու ինծի՝ իմ քովս եկած էիք, լաւագոյն չէ՞ր որ հոն խօսած ըլլայինք»: «Քեզի կարեւոր ըսելիք ունիմ», պատասխանեց, եւ զբրպիրները միւս սենեակը ղրկեց: Վարդապետը կռահեց որ Ալի Րիզան դրամ պիտի քաշէ: Վ.ը նստեցուց, եւ ձեռքը սեղանին վրայ զարնելով ըսաւ. «Եթէ քեզ երեք անգամ կախենք՝ քիչ է»: «Մէկ անգամ հերիք է», կ'ըսէ Վ.ը, եւ պատճառը կը հարցնէ: «Թալէաթը եւ Էնվէրը պիտի սպաննես եղեր, աքսորականներ բերել տուեր ես, գինուորցուներ պահեր ես»: Վարդապետը փաստ կ'ուզէ, ստորագրութեամբ դրութիւն կը պահանջէ, կ'ուզէ վախ-ցընել, սակայն կ'ըսէ որ, մենք աշխարհիս համար մե-ռած ենք, սեւ կը հագնինք, սրտահատորներս ջարդուե-լէն վերջ՝ երբեք մահէ չեմ վախնար. ես անմեղ եմ, բա-րիք ընող եմ, ըրածներս մեծերուս դիտակցութեամբը կատարած եմ. ձեր բուն մխքը ի՞նչ է, ըսէք: Ալի Րի-զան չկրցաւ մէկէն պատասխանել, միայն ըսաւ որ «ե-զան տակէն՝ պատերազմի ատեն ձագ կը փնտռեն»: Ա՛լ Վ.ին համբերութիւնը կը հատնի ու կ'ըսէ. «Երթանք վերը ձեր մեծը՝ Զափան օղլուն կայ, երկրացիս է, հօրս ծանօթ է, պատմենք եւ դատէ: Հերիք է, էֆէնտի, խըն-դիրը փակենք»: «Երթաս բարով, ըսաւ Ալի Րիզան:

Կ. Պոլսոյ մէջ գինուորական իմամ մը կու գայ Վ.ին կ'ըսէ, թէ «Էնվէր փաշան տեսայ, ապսպրեց որ Ֆրան-սացիներու վանքերէն մէկը գինուորներուն յանձնուի»: Վ.ը կը պատասխանէ. «Ինչպէս որ դուն Էնվէրը տե-սար, ես ալ քեզի պէս տեսայ գինքը, եւ ապսպրեց որ 2 վանքերն ալ պահեմ. եթէ կ'ուզես՝ դնա ստուդէ»: Ի-մամը տեսած չէր Էնվէրը, ինչպէս Վ.ն ալ չէր տեսած: Իմամը գլուխը կախելով գնաց իր տեղը: Վարդապետը

թուրքերու հարէմէն հայ օրիորդներ ազատեց եւ Ամերիկա ղրկեց առանց անցագրի:

Պատերազմի ատեն կառավարութիւնը արտօնած էր հինգ քրիստոնեայ քահանաներուն՝ զօրանոցներ մտնել խոստովանանքի համար: Վ.ը Այա-Սթէֆանոսի եւ Մաքրիքէօյի հայ գինուորները խոստովանցնելէն զատ, քանիներ – Մարաչցի, Կեսարացի եւ Գաղատացի – բանտէն իսկ ազատած է: Ժամանակ մը վերջը, կառավարութիւնը արգիլեց զօրանոց մտնելը: Եւ ահա 200 հայ կաթողիկէ գինուորներ՝ Գատը գիւղի զօրանոցէն Պատրիարքարան կը գիմեն եւ վարդապետ մը կը խնդրեն խոստովանելու համար: Նալպանտեան Վ.ին կը գիմուի: Վ.ը նախ այդ զօրանոցի հրամանատարին անունը, բարեկամները՝ սորվելով, իր մասին տեղեկութիւններ կը հաւաքէ: Եւ կ'երթայ հրամանատարին մօտ, իբր թէ տեղեկութիւն առնելու համար իրեն ծանօթ անձի մը մասին: Խօսակցութիւնը կը կեդրոնանայ Հռոմի եւ ճամբորդութիւններու վրայ: Ի վերջոյ լմանալով թէ վարդապետը Հայ կաթողիկէ մըն է, կ'ըսէ անոր. «Հոս 200 հայ գինուորներ կան, քանի մը հատը կռուասէր են, անոնց զրուցէ որ եթէ այսպէս չարունակեն՝ իրենց պատճառով բարիներն ալ, որ լաւ կ'աչխատին, ներսերը պիտի քչուին, ու դիտես ըլլալիքը...»: Վ.ը կը պատասխանէ. «Միջոց մը կայ՝ որով ամէնէն չարերն անդամ հրեշտակ կը դառնան»: Հրամանատարը կ'ուզէ որ անմիջապէս ի գործ դնէ այդ միջոցը: Զարերը կը կանչէ եւ Վ.ին առջեւ դնելով կը սպասէ: Վարդապետը համբերեցէք կ'ըսէ, չուտով կը դառնամ՝ պէտք եղած միջոցներով ասոնց մեղքերը հանելու: Հրամանատարը կը պընդէ որ դոնէ աղղեցութիւն մը բանեցնէ անոնց վրայ: Զարերը սենեակ մը կը մտցնէ, եւ հոն կը հասկցնէ թէ ինչպիսի դժուարութեամբ հոս մտած է, եթէ խելօք

չապրիք՝ ամէնքդ ներսերը կը ղրկուիք…: Արդ, խօսք տուէք ինծի անմեղ ապրելու, վաղը կու գամ կը խոստովանցնեմ: Հրամանատարը ապահովցուց որ չաբաթը երկու անգամ երթայ խոստովանցնելու: Վերջապէս դեղապուրծի մը սրահին մէջ պատարագ կը մատուցանէ, եւ հրամանատարը իր հետեւորդներովը ներկայ կը գըտնուի: Այդ 200 զինուորները ապաւեցան, եւ ոմանք փարիզ եկան չնորհակալութիւն յայտնելու Վարդապետին:

Մեր Վարդապետը՝ չատ մը զինուորներ մխիթարելէ, պահելէ, պաշտպաննելէ, մէկն ալ կախաղանէ ազատելէ գատ, Թէրզեան Կաթողիկոսին եւ ուրիշներու դերդմամբը հայ զինուորներ խոստովանցնելու եւ ազատելու նպատակով՝ Վոսփորի եւ Սեւ ծովու մէջ դանուող երմէն–քէօյ կը դիմէ: Պահակ զինուորը կը բարեւէ, յետոյ ուրիշներ բարեւի կը կենան, կը յառաջանայ մինչեւ բապայակոյտի ապարանքը եւ կը մտնէ հրամանատարին նախասենեակը: Զինուորական հոդաբարձուն կու գայ եւ կը հարցնէ. «Վարդապետ, ի՞նչպէս այստեղ մտար, հոս արգիլեալ գօտի է»: «Արտօնեցին մանելու. Կաթողիկէ պատրիարքարանի գործակատարն եմ», կը պատասխանէ: Հրամանատարը կ'իմանայ, ու մինչ զբաղած էր աչխարհագրական քարտէսներով, Վարդապետը կը յառաջանայ: Հրամանատարը մէկէն կը պոռայ. «Ո՛վ ես, ինչո՞ւ հոս եկար»: Վ.ը ուչի ուչով կը նայի հրամանատարին ու կ'ըսէ. «Տէր իմ, սխալած եմ, ներեցէք. կը նայիմ որ դուք իմ ծանօթ բարեկամ Նուրի հրամանատարը չէք, կը կարծէի թէ հոս կը պաշտօնավարէ»: Հրամանատարը խիստ նայուածքով մը աչքերը Վ.ին վրայ սեւեռելով, կ'ըսէ. «Այս պատասխանը հիմա պատրաստեցիր, ինքզինքդ արդարացնելու համար. կը տեսնեմ որ չատ խելացի մարդ մըն ես, ուստի կ'արտօնեմ որ տեղդ վերադառնաս»: Հոն ուրիչ գացողներ եղած են, բայց ծեծի եւ բանտարկութեան ենթարկուած են եղեր:

Վ.ը կը մեկնի. դուրս ելլելուն կը տեսնէ որ մթնցած է. կը դառնայ՝ հրամանատարէն կը խնդրէ որ նախասենեակին բազմոցին վրայ դիչերը անցընէ: Հրամանատարը կը պոռայ. «Ի՞նչ, ի՞նչ, քեզի չնորհք ըրի որ տեղդ վերադառնաս, նորէն եկար պատժուելո՞ւ համար»: Վ.ը դուրս կ'ելլէ եւ պահակին կ'ըսէ որ «ես կառքին մէջ պիտի դիչերեմ, դուն զիս պիտի պահպանես»: Պահակը՝ «գլխուս վրայ» կը պատասխանէ: Առտուն կանուխ կ'երթայ Կաթողիկոսարան, եղածը կը պատմէ, եւ անտարբերութեամբ կը լսուի:

ՋԻՆԱԴԱԴԱՐ

Պատերազմը դադրելէն վերջ, Համաձայնականներուն առաջարկին վրայ՝ Թուրք կառավարութիւնը Տարագրելոց Քննիչ Յանձնաժողով մը կազմեց, Հայ, Յոյն եւ Թուրք դաղթականներուն վիճակը քննելու եւ բարուքելու նպատակով: Հայ եւ Թուրք անդամներէն զատ՝ Նալպանտեան Վ.ն ալ իբր Կաթողիկէ Հայոց Պատրիարքարանի ներկայացուցիչ կ'անդամակցէր. Պիլէճիկ եւ Էսկիչէհիր այցելելէ յետոյ, Գոնիայի մէջ Վ.ը ճայնաւոր պատարագներով, քարոզներով, հացի բաչխումով, դաղթականները իրենց ծննդավայրը դրկելու, որքեր հաւաքելու եւ այլ դժուարին խնդիրներու կարգադրութեան համար ոգի ի բուին աչխատած է: Պիլէճիկէն Պոլիս վերադառնալու պահուն՝ ճամբան հայկական դիմադիծով 14 տարեկան մանչուկ մը կը հանդիպի՝ որ խընճոր կը ծախէր. ինքզինքը Թուրք կը հռչակէր եւ կ'ապացուցանէր, ու Թուրք Գօմանտոյի մը քով բնակիլը կը յայտնէր: Վարդապետը տղուն կ'ըսէ. «Լաւագոյն չէ՞ որ մեծաքանակ վաճառես. եկուր մօրաքրոջս տղուն քով

որ քեզի յաճախորդ ցուցնէ: Տղան կու գայ Գեր. Պարիկեան Ծ. Վ.ի բնակարանը: Նալպանտեան Վ. ծառային կ'ապսպրէ որ քանի մը անգամ հազալուն պէս՝ տղան ներս բերէ, ուր Լուսաւորչական Վ.ը, Պարիկեան Վ.ը եւ Նալպանտեան Վ.ը կը բանակցէին: Տղան ներս մտնելուն պէս՝ իբր թէ մտած չըլլայ, կը սկսին բացայայտօրէն վիճիլ, թէ այս տղուն մեղք է թէ որ հայ է, վասնզի եթէ Ամերիկա բնակող ազգական մը մեռնելու ըլլայ, եւ կամ իմանան թէ իրենց ընտանիքէն մէյն ալ տղան մնացեր է, ահագին դրամ կը ղրկեն իրեն: Տղան որ, հայերէն չեմ պիտեր, ըսած էր, կը սկսի հարցնել հայերէն լեզուով. «Ի՞նչ, ի՞նչ, կը հարստանա՞մ...»: Ու կ'իմացնէ Տիարպէքիրցի ըլլալը: Վարդապետը հայորդին Պոլիս կը տանի եւ ազգային դպրոցը կը ղրկէ:

Ցանձնաժողովը Անգարա ժամանելուն՝ կուսակալին կը ներկայանայ. բարեբախտաբար Անդղիացիներն ալ կը հասնին եւ Վ.ին ծանօթ վիթալ դինուորականը կ'ըսէ թուրքերէն. «Փոքր Ասիոյ մէջ Հայեր անհամբեր ձեզի կը սպասեն, որ կազմուած է քրիստոնեայ անդամներէ ալ, վասնզի իրենց քրիստոնեայ կրօնքին վերադառնալ կը փափաքին»: Այս յայտարարութիւնը եւ յորդորը թուրք անդամներուն յետին մտքերուն արդելք կ'ըլլար. չէին ուզեր չարունակել իրենց ճամբորդութիւնը մինչեւ Անատոլուի ներսերը, որպէսզի իսլամացած հայերը արմատացած մնան Մուհամմէտի կրօնքին մէջ: Ուստի դադտնի կը հեռագրեն Պոլիս՝ յանձնախումբին լուծումը խնդրելով: Գազազեան Սրբազան եւ գրագիրը՝ Պ. Մարտիրոսեան, հիւանդութեան պատճառով Պոլիս դառնալ կ'որոշեն: Վարդապետը Անդղիացիներուն եւ կուսակալին առջեւ կը յայտարարէ. «Անատոլու դացող չկայ. ուրեմն ես ալ մինակս կ'երթամ», եւ կուսակալէն արտօնագիր ու յանձնարարականներ կ'առնէ. հեռագրել կու տայ

որ Տէննէք–Մաաէնի, Եօզկատի եւ Կեսարիոյ կառավարական պաշտօնեաները զինքը ճանչնան եւ հիւրասիրեն: Թուրք անդամները կը ջանան արգիլել, սակայն Վ.ը կը չտապէ եւ փոքրիկ չոպեկառքը (Տէպօվիլ) հեծնալով՝ կ'ուղղուի դէպի Քէսակին – Տէննէք–Մաաէն – Եախչիխան, ուրկէ դժուարաւ կը հասնի Տէննէք–Մաաէն: Հոն, հակառակ քաղաքապետութեան հրաւէրին, կը նախընտրէ իր ջարդուած մեծ եղբօրը տունը իջեւանիլ: Իսկոյն բարի գալուստի կու գան դլխաւոր հինգ ջարդարարները: Վարդապետը կը լսէ ժողովուրդին դանդատները եւ խնդրանքները, կարելի եղածին չափ դոհացում տալէ վերջ՝ մկրտութիւններ կը կատարէ, պսակներ կ'օրհնէ, դերեզմանատունը կ'այցելէ եւ հոգւոց կը կարդայ. փոքրիկ յանձնախումբ մը կը կազմէ՝ հայորդիները առնելու համար թուրք հարէմներէն, ինչպէս նաեւ հայկական կալուածներն ու կահերը իրենց տէրերուն վերադարձնելու համար: Քահանայ մը բերել կու տայ: 2500 հայեր կային հոն. Վարդապետին ժամանելէն վերջ՝ չատ մը վերապրողներ ապաստանած էին հոս:

Վարդապետին Տէննէք–Մաաէն հասնելէն երկու օր վերջ՝ Պոլսէն հրաման կու գայ դլխաւոր հինգ ջարդարարները բանտարկելու. կառավարութեան պետը – Միւտիւրը – կը համոզէ ջարդարարները, թէ Նալպանտեան Վ. քննիչը բերել տուած է հրամանը: Երկուքը կը բանտարկուին, իսկ երեք հոգին կը փախչին ու ժողովք կը դումարեն. կ'որոչեն Վ.ը ապուխտի պէս մանրել եւ ժողովուրդը ջարդել: Այդ որոշումը դրան ճեղքէն կ'իմանայ հայ մանչ մը ու կը հաղորդէ Վ.ին: Վ.ը իր եղբօր բարեկամ Ալի Րիզան դժուարաւ իր քովը բերել տալով, իրենց ի նպաստ Պոլիս ղրկած հեռագիրն ու դրած խնդրագիրը կը ցուցնէ: Ալի Րիզան կը բացագանչէ. «Պու նէ լահանա, պու նէ թուրչու» – «այս ինչ կազմը,

այս ինչ ազածք կամ թթու»: Հաչտուեցան, իսկ Միւ-տիւրը պաչտօնանկ ընել տրուեցաւ: Մինչդեռ բանտարկութեան արդիւնքն էր՝ Սասուլեան ընտանիքին ջարդարարներուն դէմ բացած դատին: Ջարդարարներու թախանձանքին վրայ՝ Վ.ը Անգարայէն Եախչի-խան կը հրաւիրէ Անզիացիները. հոն կը յայտնեն թէ՝ Թալէաթ եւ Էնվէրը ստիպած են իրենց ջարդել հայերը, հակառակ պարագային՝ իրենք ընտանեօք միասին պիտի սպաննուէին:

Վարդապետին Եօղկատ, իր ծննդավայրին մուտքը կառավարութեան կողմէ առաջուց ծանուցուած ըլլալով, խուռն բազմութիւն մը եկած էր. ուղղակի դերեզմանատունը երթալով՝ կ'օրհնէ, յետոյ կ'այցելէ միւս դերեզմանատունները: Կը խորհրդակցի Լեւոն հայազգի փոխ-կուսակալին հետ, զայն կը սրտապնդէ, եւ ստէպ իր մօտ գտնուելով՝ հոսկէ հրամաններ կը ղրկէ հայորդիները ժողվելու, կահ ու կալուածները հայ տէրերուն վերադարձնելու համար: Վ.ը համաձայնելով փոխ-կուսակալին հետ, յանձնախումբեր կազմած է՝ այլեւայլ դանդատներ եւ խնդրանքներ լսելու ու լուծում տալու համար: Ոստիկանի միջոցով՝ թուրք Գօյուն Օղլու մը սակաւաճառին մօտէն ազատած է Կիւլլիւ Նազարէթեանի աղջիկը: Նիկողոսեան եւս որբեր հաւաքած է: Ազգային վարժարանին մէջ պատարագ մատուցած եւ քարոզած է հոծ բազմութեան մը եւ Լեւոն փոխ-կուսակալին ներկայութեան: Իսլամացածները վերադարձուցած է քրիստոնեայ կրօնքին, թուրք անուններուն տեղ՝ քրիստոնեայ անուններն պահել տալով: Եօղկատ բերել տուած է Տէր Յակոբ քահանան, սակայն իր մեկնելէն յետոյ Քէմալականները դինքը սպաննած են, պատուհանէն վար նետելով. ատոր վրայ երիտասարդները սկսած են պահուըտիլ դետնայարկերու մէջ եւ ապա հեռացած են Եօղկատէն:

ԳԵՐ. ՅՈՎՀ. ՎՐԴ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ

ԻՐ ՆԱՀԱՏԱԿ

ԾՆՈՂՆԵՐՈՒՆ, ԵՂԲԱՅՐՆԵՐՈՒՆ, ՔՈՑՐԵՐՈՒՆ

ԵՒ ԲԱԶՄԱԹԻՒ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ։

Վարդապետը Եօզկատէն կ'անցնի Քէօհնէ, ուր ըսպաննուած էին իր քոյրը՝ զաւակներովն եւ ուրիշ ազգականներով: Կը դտնէ իր հօրեղբօր թոռը՝ ինը տարեկան Սահակ Նալպանտեանը: Քիւրտերը իր ամբողջ ընտանիքը ջարդելէ վերջ, մինչդեռ իր քոյրը ինքզինք կը պաշտպանէ եղեր, գնդակ մը ընդունած է ծունկին: Քիւրտ մը՝ Սահակին անունը Իսմայէլի կը փոխէ, թուրքերէն այբբենարան մը կու տայ ձեռքը, ու իր հօրը ոչխարները կու տայ որ արածէ: Մեծ զոհողութիւններով կ'ազատէ տղան, կը բերէ Պելճիքա, կը տեղաւորէ Սալէզեանց հաստատութեան մէջ, ուր դերձակի վկայական ստանալով՝ Լիէժ կը հաստատուի: Այժմ ամուսնացած է. վերջին պատերազմին հաւատարմօրէն ծառայելով Պելճիքայի՝ գնահատուած է: Քէօհնէի մէջ Վ.ը օրհնած է եօթը հայկական ամուսնութիւններ: Այցելած է նաեւ Եօզկատի չուրջ գտնուող բոլոր գիւղերը:

Եօզկատէն կ'ուղեւորուի Կեսարիա. հոս դերեզմանատունը Զայնաւոր պատարագ կը մատուցանէ մարտիրոսացած հայերու դերեզմաններուն վրայ. յետոյ Կաթողիկէ Հայոց եկեղեցին եւ Լուս. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին ալ բանալ կու տայ. նոյնպէս Ս. Սարգիս եկեղեցին՝ ուր հայ աքսորեալներու կարասիները պահեստի դրուած էին կառավարութեան կողմէ: Եկեղեցիներու վրայ դրուած թրքական աստղ եւ մահիկը Վ.ին հրահանգով՝ ոստիկանի ձեռքով վար կ'առնուին եւ փոխարէնն կը գետեղուին յատկացուած խաչեր: Զմկրտուած հայորդիները կը մկրտէ: Նիքեահլը նիքեահսզ այր ու կին կ'ամուսնացնէ՝ իւրաքանչիւրին տալով իր օրինաւոր կինը: Իսլամացած էրիկ մարդերու փաթթոցը եւ կիներուն քօղը ձգել կու տայ: Տուն, այգի, կարասի եւն. տաճիկներու ձեռքէն կ'առնէ եւ հայ տէրերուն կը վերադարձնէ: Մինչեւ իսկ Ամերիկայէն եկած են իրենց

ունեցածը վերստանալու, եւ ծախելով՝ ետ դարձած են Ամերիկա: Վ.ը դպրոց եւ որբանոց կը բանայ, որուն կը սատարէ Պէյրութի Ֆրանսական բարձր ոստիկանութեան պետը՝ Ժօրժ Բիդոյ:

Թուրքերը համոզած էին հայութիւնը՝ թէ յաղթած են. եւ ամէնքը իսլամացած են. այսպէս Թրքացուցին:

Հայ եւ Ցոյն երիտասարդներ, դպրոցական հանդէսի մը առթիւ ճառախօսութիւններու պահուն՝ անխոհեմաբար տաճիկներուն դէմ խօսելնուն համար, տաճիկները զայրացած՝ առիկա պատրուակ բռնելով սպառնալիքներ կ'ընեն Հայութիւնը նորէն ջարդելու: Վ.ը Թօմանտանին կ'երթայ, որ բարեբախտաբար իտալերէն գիտէ եղեր, ուստի աւելի սիրալիր կ'ըլլայ խօսակցութիւնը: Թօմանտանը Վ.ին կ'ըսէ թէ՝ քանի մը հայեր Լոնտոնէն գէնք բերած են թուրքերը ջարդելու համար: Վ.ը կը պատասխանէ թէ՝ «հայկական ընդհ. ջարդէն վերջ, հայերը կը զգուշանան փաստ գմելի մը անգամ կրելու, ուստի թուրքերը ինչ որ ալ ըսեն՝ պարզ զրպարտութիւն է. գուցէ կ'ուզեն դեռ ջարդել, եթէ կառավարութիւնը արտօնէ»:

Կեսարիոյ մէջ Զատկի երրորդ օրը բանտը կ'այցելէ. Հայերու դիմումին վրայ բանտապետին կ'ըսէ՝ որ առանձին մեծ սրահի մը մէջ տեղաւորէ հայերը. սոնց մէջ կային 19 հոգի, որոնք Զաթի հերոսամարտին ալ մասնակցած են եղեր. սոնք բանտի դեռնի տակէն ճամբայ փորելով կը փախչին, վերջինը վիրաւորուելով՝ կը մեռնի եւ Վ.ը կը թաղէ: Վ.ը պատասխանատու կը բռնէ կառավարութիւնը. կը պատասխանէ թէ՝ «ես հրահանգած չեմ, բանտապետը թող լաւ հսկէր»:

Թուրք դատախազը դողցած էր կառավարութեան սընտուկը պահեստի դրուած 15 կտոր ոսկինոցները – Կրամիցանները –, որոնք իսկական տիրոջը պիտի տրուէին,

դատը լսննալէն վերջ: Վ.ին կ'իմացնեն, որ մութասա-
րըֆին իմաց տալէն յետոյ դատախազին տունը երթա-
լով՝ իրեն տրուած տեղեկութեան համաձայն կը գտնէ
ոսկինոցները, եւ կառավարութեան պաշտօնատունը
դալով ու պաշտօնեաներուն հետ խնդիրը քննելով՝ կը
վաւերացնէ հայ կնկան մը պատկանիլը եւ ոչ թէ տաճիկ
կնկան մը: Վ.ը կը քննադատուի դատախազութիւն ը-
նելուն համար. բայց ինք կ'ըսէ թէ՝ «նախ դուն դատա-
խազը դատեցէք եւ յետոյ դիս»: Դատախազը ասիկա լը-
սելուն՝ կ'իյնայ կը մեռնի:

Վարդապետը Պօղոսլեան մօտենալուն՝ վերապրող
հայերը դիմաւորելու կ'երթան, եւ ուղղակի իրենց եկե-
ղեցին մտցնելով կ'աղաչեն որ պատարագ մատուցանէ:
Երդիչներուն գլխաւորները մարտիրոսացած քահանային
երեք որդիներն էին, որոնք լալով կ'երգէին եւ ժողո-
վուրդը կը լացնէին:

Քէմալական կառավարութիւնը կեսարիա գալուն՝
չատեր որոշեցին մեկնիլ: Վ.ը ընկերացաւ ճամբորդնե-
րուն. հազիւ թէ քաղքէն հեռացան, գունդ մը քիւրտ
Համիտիէ զինուորներ դիմացնին ելաւ. ճամբորդները
ահ ու դողի մատնուեցան. Վ.ը մէկէն մօտեցաւ կառ-
քին, ձիէն իջաւ եւ բարեւեց քիւրտերուն պետը. Իսմա-
յէլ Հիւսէին փաչան է եղեր, զոր կը ճանչնար էրզրու-
մէն, վանդի Մելքիսեդեկեան Եպիսկ. Լեւոն Պապէն ի-
րեն պատուանշան բերել տուած էր: Փաչան՝ Վ.ը իր
կառքին մէջ հրամցուց. այն ատեն Վ.ը նչան ըրաւ ճամ-
բորդներուն՝ թէ ծանօթացանք, վախ չկայ պոռաց: Վ.ը
հարցուց փաչային. «Այսպէս ո՞ւր կ'երթաք»: Փաչան
պատասխանեց. «Մուսթաֆա Քէմալ փաչան հրամայեց
ինծի որ իրեն հակառակորդ տաճիկները եւ հայերը զըս-
պեմ»: Վ.ը լսաւ թէ՝ հետս գտնուողները իմիններս են,
իսկ կեսարիա մնացողները միջոց չունեցան մեկնելու.

խաղաղ, խելօք մարդիկներ են: Բայց փաչաս, աւելցուց, հիմա դուք ուխտուն տարեկանէն աւելի էք, ինչո՞ւ կը յոդնիք, Մ. Քէմալին խմացուցէք որ այս կողմերը երբեք հակառակորդ չունի, եւ թէ քիչ մը անհանդիստ էք, եւ թէ զինուորներն ալ չատ յոգնած են. սա բլուրներուն վրայ օդափոխութիւն մը ընելու էք: Փաչան չնորհակալ եղաւ Վ.ին տուած զաղափարին համար, ու բաժնուեցան: Վ.ը ճամբորդներուն հետ Նիկոէ հասաւ, ուր ամէնքն ալ խիստ հարցաքննուելենէ անցան: Ուլուդշլայէն, Ատանայէն անցնելով՝ Վ.ը Պէյրութ հասաւ առանձինն: Ֆրանս. ոստիկանապետութիւնը ծառայութիւններ մը խնդրած էր, ի միջի այլոց՝ Հայաստանի վրայ Ֆրանսական հովանաւորութիւնը յաջողցնել: Երուսաղէմ այցելելու համար երթ ու դարձի առաջին կարգի տոմսակ նուիրեցին Վ.ին, որով Հալէպ, Դամասկոս, Եաֆա ալ այցելեց եւ ուչ աոեն հասաւ Ատանա, Լազարիսթ Վ.ին հետ: Շոգեկառքին մէջ դիչերել որոչեցին: Լազարիսթ Վ.ը կ'ըսէ. «քնացիր վարդապետ, յոգնած ես. ես կը հսկեմ պակաժներուդ»: Բայց ինքն ալ կը քնանայ, եւ պակաժները կը գողցուին: Վ.ը կ'արթննայ, Լազարիսթ Վ.ն ալ կ'արթնցնէ, ըսելով թէ պակաժները գողցուած են: Լազարիսթը ներում կը խընդրէ դրեթէ լալով եւ տակնուվրայ եղած: Վարդապետը կը խրախուսէ. «Ատուած տուած էր, Ատուած առաւ»: Համակերպած էր, եւ յետոյ վարձահատոյց եղաւ:

Ուլուդշլա դառնալուն, Վ.ը կը տիպուի հեռադրել Պահապանեան Եպիսկ.ին թէ՝ «Ե՞ս գամ Գոնիա, եւ կամ դուք կու գաք»: Հեռադրի տնօրէնը Քէմալական եւ Զեթէյի մեծերէն է եղեր, կը բարկանայ, մարդ կը ղրկէ ըսելով թէ՝ թող սա կեավուրը հոս գայ տեսնենք, ի՞նչ կ'ուզէ հասկցնել այս հեռագրով: Մարդասպան մըն է եղեր: Վ.ը իսկոյն կը պահէ պայուսակը. երիտասարդ

զիւղացի մը կանչել կու տայ եւ կ'ըսէ. «Գնա հեռագրի տնօրէնին ըսէ որ չոգեկառքը գալուն պէս՝ Ատանայէն վայելուչ զգեստս պիտի հասնի, կը հագնիմ կու գամ. հիմա չապիկ վարտիկով եմ, այսպէս չերթցուիր, այնպէս չէ՞. պակաժներս Ատանայի կայարանը դողցան»: Երիտասարդը կ'երթայ կը զրուցէ: Տնօրէնը «փէք էյի» կ'ըսէ, անպատճառ թող գայ: Վ.ը զգեստը կը կարճեցընէ, մօրուքը քիչ մը կը պահէ, զլխարկը կը ծռմբկէ, ձեռքը գաւազանով ու լապտերով մութին մէջ ձիւներու վրայ՝ խեղճ ծերի նման կը չրջագայէ: Կայարանի ֆրանսացի Գօմանտանը հիւանդ ըլլալուն՝ հեռացուցած էին: Վ.ը կը թղթակցէր ժէնէրալ Կուրոյի հետ, իսկ կայարանին գործերը առժամաբար Յոյն երիտասարդ մը կը կարգադրէր: Ասոր կ'ըսէ որ երբ Ատանայի թռչնը գայ՝ իրեն լուր տայ: Մէյմն ալ դուրս ելլելուն պէս, զիւղացի մը կ'ըսէ թէ՝ Յոյն տէրտէր մը եկած է, չէթէճիներուն մօտն է: Կ'ազաչեմ, կ'ըսէ Վ.ը, հոս կանչէ, թող գայ վրաս աւետարան մը կարդայ: Կու գայ. վարդապետին հին մեծաւորը՝ Մելքիսեդեկեան Եպիսկ.ն է եղեր: Կ'ազաչեմ, զիս փրկէ, կ'ըսէ Վ.ը: Ան ալ՝ դուն զիս ազատէ, կ'ըսէ: Դուն ըսէ որ այս վարդապետը մեզի հետ էր, ես զՁեզ կ'ազատեմ: Վ.ը կայարանի պաշտօնեային կ'ապըսպրէ որ Եպիսկոպոսին 9 հոգի ազգականները եւ 12 մեծ պակաժները կայարան բերել տայ, կառքի մը մէջ տեղաւորէ, եւ երբ թռչնը կու գայ՝ Ատանայէն կը մեկնինք զէպի Պոլիս, կ'ըսէ, եւ այսպէսով ինքզինքն ալ, Եպիսկոպոսն ալ, հետեւորդներով, կ'ազատէ Պոլիս կը տանի:

Պոլսոյ մէջ Կաթողիկոսարանը հայ որբեր Պելճիքա ղրկելու համար Վ.ին կը զիմէ, վիզա եւ չոգենաւ յայտնելու. ի նշան շնորհակալութեան, Վ.ին հօրեղբօր թոռն ալ, որ անհայր ու անմայր եւ թէ քիւրտերուն

ձեռքէն խլուած էր, ինը որբերուն հետ Վ.ը պիտի տա-
նէր: Որբերը նշանակուած դպրոցէն դժգոհ ըլլալով,
Վ.ը Թուռնէի Սալէզեաններու հաստատութեան մէջ կը
տեղաւորէ զանոնք, եւ ուսմունքին աւարտելով իրենց
աղգականներուն մօտ կը դառնան, բացի Վ.ին թոռէն՝
որ կը մնայ Պելճիքա:

Պելճիքայի քանի մը առաջնորդներ խնդրեցին Վ.էն
որ Պերլին երթայ, Թէյլէրեանի դատավարութեան օգ-
նելու: Առաջին անգամ եկեղեցական աքեմով կ'այցելէ
քանի մը անձնաւորութիւններու. հազիւ կ'իմանայ թէ
Թէյլէրեան պիտի դատապարտուի, չուտով Պրիւքսէլ կը
վերադառնայ. առաջնորդներն ալ այդպէս լսած ըլլալ-
նուն՝ Վ.ին ըէտինկօթ տարազ հագցնելով կրկին կը ղըր-
կեն Պերլին: Վ.ը յօդուած մը կը գրէ, ըսելով թէ «Թէյ-
լէրեանի դատավարութեան վիճաբանութիւնը եւ վեր-
ջաւորութիւնը պիտի ապացուցանեն թէ արդեօք պէ՞տք
է հաւատալ Գերմանացիներու բողոքներուն՝ թէ իրենք
անմեղ են հայկական ջարդերու խնդրին մէջ»: (Լա Լիպ-
րը Պելժիք, 29 Մարտ 1921): Այդ յօդուածները Պերլին
կը ղրկէ առ որ անկ է: Տօքթ. Լէփսիուս ալ կառավա-
րութեան կողմէ իրեն հրաւիրագիր կը ղրկէ՝ Պերլին եր-
թալու եւ վկայելու համար: Գօլօնիայի Կարդինալէն եւ
ուրիշ եկեղեցականներէ այդ մասին յանձնարարական-
ներ առնելով, Պերլին կը մտնէ: Տօքթ. Լէփսիուսին եւ
փաստաբանին հետ տեսնուելով, իր փաստերը եւ վկա-
յութիւնը կը յանձնէ, պայմանով որ իր անունը չյիշ-
ուի: Ու կ'ըսէ. – Երբ մէկը յարձակի ուրիչի մը վրայ
սպաննելու համար, զայն սպաննելը արտօնուած չէ՞.
արդ Թալէաթ Գերմանիայէն իմացուց հայերուն՝ թէ
«մի՛ յոխորտաք, Պոլիս դառնալուս ամէնքնիդ ալ ջար-
դել պիտի տամ»: Իսկ Վ.ին կ'ըսէ. «Կեսավուրը իր մար-
դիկները ազատելու համար եկեր է. մենք ամէնքը պիտի

ջարդենք»: Ուստի Թալէաթ ջարդարարը եւ դեռ ջարդել ուզողը սպաննել արտօնուած չէ՞, կ'ըսէ Վ.ը: Յանձնարարականները դատաւորներուն կը հասցնէ: Դատավարութիւնը կը սկսի: Տիկին Թէրզիպաշեան՝ Պ. Գալուստեանի թարգմանութեամբ կը նկարագրէ ջարդերը: Դատաւորները զաղտնի խորհրդակցութեան կը սկսին. 20 վայրկեան վերջ կու գան եւ «Թէյլէրեանը ազատ է» կ'ըսեն: Վ.ը առաջինը կ'ըլլայ Թէյլէրեանին ճակատը համբուրելու, եւ Ամերիկա ու Լոնտոն հեռագրով աւետելու: Վ.ը Պերլին հասնելուն՝ բանտ զացած ու այցելած էր Թէյլէրեանին. ան ղեղնած էր, ու պիտի դատապարտուի՞մ, ըսեր է: Վ.ը կը քաջալերէ եւ կ'ապահովցնէ որ ազատ պիտի արձակուի: Թալէաթին արիւնը խմել ուզելը մի՛ ըսեր, կը յանձնարարէ, եւ ուրիշ խօսակցութիւն կ'ունենայ հետը: Վ.ը Թէյլէրեանի լուսանկարը կը քաշէ, եւ բանտին մէջ սա ոտանաւորը կը պատրաստէ հայերէն ու ֆրանսերէն, եւ յետոյ Թալէաթի լուսանկարն ու ջարդի եւ տեղահանութեան նկարներն ալ միացնելով՝ ոտանաւորով միասին իբր յիշատակ կը բաշխէ.

Մայր Հայաստան իր որդւոյն

Թալէաթն է արիւնարբուն,
Մէկ միլիոն խեղճ Հայերուն.
Ազգս ըրաւ մահիկին զոհ,
Դեռ կ'ապրի հանգիստ ու զոհ.
Ջես որդիս չլինիս հերոս,
Թէ չթափես արիւնը հոս:

La Mère Arménie à son fils

Talaat ivre de notre sang,
A sacrifié pour le croissant
Plus d'un million d'Arméniens.
Jouit encore des jours sereins,
Tu ne seras mon fils ni héros,
Si tu ne verses pas le sang de ce bourreau.

Ֆրանսացի բախտախնդիր մը Փարիզի մեծահարուստներէն կարեւոր դումարներ չկարենալով չորթել, Վ.ը կը մատնէ՝ ըսելով թէ Նուպար փաշայի դաղտնի ոստիկանն է, եւ թէ այդ նկարը հայերուն կը բաշխէ, ապըսպըրելով որ ասկէ վերջ մեր դատը պէտք է տեսնենք Թէյլէրեանի նման. թուրք մը տեսնելնուս՝ սպաննենք, նոյնիսկ Թրքասէր Ֆրանսացիները անդիի աչխարհ ղըրկենք: Ֆրանս. կառավարութեան ուղղած է տպագրուած փոքրիկ տետրակ մը, որով հայութիւնը կը պախարակէ եւ ի մասնաւորի Վ.ը եւ Փարիզի ջոջերուն դէմուն կը տեղեկացնէ բարբանջանքներ: Ֆրանս. կառավարութիւնը որ Վ.ին տուած էր Օֆֆիսիէ տը լ'Ակատէմի Ֆրանսէզ պատուանչանը, Փարիզի մէջ կը հետապնդուի: Առ ի խոհեմութիւն՝ Վ.ը չուզեց որ այս ամէնը աչ ու ձախ խօսուի ու լսուի:

1922–ի ՅՈՅՆ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Վարդապետը Պոլիս կը վերադառնայ եւ Պահապանեան Գրիգ. Եպ.ը Պրուսա տանելու պաչտօնը կաթողիկոսարանի կողմէն իրեն կը յանձնուի: Պրուսայի մէջ եկեղեցին ու առաջնորդարանը մաքրել եւ կոկել ու պա-

կանները լրացնել կու տայ. Նոր Կիլրակիին մեծ հանդէս կը կազմակերպէ՝ պատարագով, քարոզներով ու թափօրով: Յետոյ տաք արեւին տակ եւ փոշիներու մէջեւ, Յոյն կառավարութեան կողմէ չնորհուած ալիւրը՝ յոյն եւ հայ դաղթականներուն կը բաշխէ, միաժամանակ զիւղերէն պատսպարուելու եկողներն ալ կ'ընդունի եւ կը տեղաւորէ: Երբ Քէմալականները սկսան յառաջանալ, Վ.ը հեռլէն Գօմանտանին կը դիմէ. ան ալ կ'ըսէ. «Պուրսան պիտի թողունք, այլեւս չենք կրնար ալիւր տրամադրել. դուն գնա Պոլիս, իմ կողմէս զրուցէ պատրիարքարաններուն թէ՝ այլեւս չենք կրնար ժողովուրդը պահպանել. թող չոգենաւ զրկեն ու փոխադրեն»: Վ.ին մխիթն կու տայ դրութեամբ մը, եւ չոգեկառքը զէնքերով լեցուած ըլլալուն՝ ձիով Մուտանիայի նաւահանդիստը կ'իջնէ ու չոգենաւով Պոլիս հասնելով կը դիմէ ուղղակի պատրիարքարաններուն, Գօմանտանին որոշողութիւնը հաղորդելու. ինքն ալ նաւամատոյց կ'իջնէ եւ չոգենաւերու պետերուն կը յայտնէ թէ՝ Մուտանիայի ծովեզերքը ահագին բազմութիւն մը չոգենաւերու կը սպասէ, գացէք: Վ.ը հայ վաճառականին չոգենաւով կը դառնայ Մուտանիա. վաճառականները վախերնէն չեն ելլեր. Վ.ը կ'ելլէ եւ Ֆրանս. Գօմանտանին կը դիմէ, որ կ'ըսէ թէ՝ Մուտանիա մըտնելը անկարելի է, չէթէներով պաշարուած ըլլալուն համար: Քանի մը չոգենաւ եւ նաւակներ կու գան, բայց չոգենաւ մտնելու համար զիրար կը հրմշտկեն եւ առաջինները ծով կ'իյնան. Վ.ը կը թաղէ զանոնք: Չոգենաւերով բաւական հայեր եւ յոյներ կը փոխադրուին Պոլիս եւ անկէ ալ Թրակիա: Չոգենաւին թուրք պետը ահագին դրամ ուզած էր. ճամբորդները սարսափէ ճընշուած, ուզեցին գոհացնել, սակայն 80 լիրայի պարտք մը մնաց, զոր Վ.ը իր վրան առաւ: Ուստի Ամերիկա-

ցիներուն դիմեց եւ ըսաւ թէ՝ այս չոգենաւը վերջէն դնաց Մուտանիա եւ ճամբորդներուն լքած գոյքերը 2000 լիրայի ծախած են Պուլիս, ուրեմն տաճիկին ըսէք որ իմ օձիկս թողու եւ Երեքշաբթի օրը ձեղի գայ խնդիրը առնուչութեամբ վերջացնելու. այսպէս ալ եղաւ: Նոյն միջոցներուն, Հայերու Պատրիարքը՝ Զաւէն Սրբազան, Վ.ը կը հրաւիրէ պատրիարքարան, եւ կը խնդրէ որ իրենց վարձած չոգենաւով վերջին անգամ մըն ալ Մուտանիա երթայ, հոն մնացող խեղճերը բերելու: Վ.ը Ասլանեան Սրբազանին դառնալով կ'ըսէ. «Անցեալ անգամ հաւ եւ օղի ունենալով գացեր ես եղեր. ես հաց ու պանիրով էի»: Ասլանեան կ'ըսէ. «Այս անգամ շատ վըտանգաւոր է, եթէ ձեր դլխարկը ունենայի՝ կ'երթայի»: Ա՛ու դլխարկս, կ'ըսէ Վ.ը: Չի բաւեր, կը պատասխանէ Ասլանեան Սրբազան, այդ լեղուն եւ մօրուքն ալ պէտք էի ունենալ: Բաւական կարեւոր խօսակցութենէ վերջ, Վ.ը ըսաւ. Մի միայն հայ եղբայրներ ազատելու համար կ'երթամ. եթէ 25–50 հոգի ազատեմ ու ես սպաննուիմ՝ ազդիս ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլամ. մեր Կաթողիկոսարանին մի՛ տեղեկացնէք, վասնզի կ'ուզեն որ հանդչիմ: Ու դնաց Մուտանիա: Հոն ամբողջ մնացածները չոգենաւ լեցնելէն վերջ, երբ քանի մը խեղճեր նաւակին մէջ դժուարաւ կը դետեղէր չոգենաւ երթալու համար, ահա յանկարծ կը հասնի թուրք դինուորական մը եւ Վ.ին օձիքէն բռնելով կը հարցնէ. «Դու ո՞վ ես, որ կու դաս այս մարդիկը կը փոխադրես. որո՞ւն իշխանութեամբ, ո՞ւր են թուղթերդ, եւն.»: Վ.ը պաղարիւնութեամբ կը պատասխանէ թէ՝ Քննիչ Յանձնաժողովի անդամներէն եմ, թուղթերս չոգենաւին մէջ՝ պայուսակիս մէջն են. նայիմ թէ դրպանս պաշտօնական թուղթ մը կա՞յ. բռնեցէք սա լուսանկարի դործիքը, ես չոգենաւ երթամ, եթէ լուսանկարել դիտէք՝ չարունակեցէք

քաշել: Զինուորականը հազիւ թէ դործիքը ձեռքը կ'առնէ՝ կը հանդարտի ու Վ.ին կ'ըսէ. — Գնա՛, չուտով բեր թուղթերդ: — Վարդապետը չոգենաւ կը մտնէ ճամբորդները եւ ամէնքը միասին ճամբայ կ'ելլեն: Զինուորականը հեռուէն կը դիտէ, բան մը չի կրնար ընել: Վ.ը նախընտրեց իր լուսանկարի դործիքը թողուլ՝ քան թէ իր կեանքը:

Վարդապետը Ֆրանսա եւ Պելճիքա վերադառնալու համար անցագիրով՝ իբր Ֆրանսական պաշտպանեալ պատրաստուած էր, եւ Գարաքէհեան դորգավաճառին որբն ալ Պրիւքսէլ պիտի տանէր. Մէյ մըն ալ խնդրուեցաւ որ Պուրսացի էնկիւրլեան դերձակը բանտէն ազատելու միջոց մը դտնէ, վասնզի դատապարտուելիք է եղեր, բանտին մէջ տաճիկի մը ֆէսը կոխկռտած եւ անարդած ըլլալուն համար: Ծանօթ թուրքին միջոցով՝ Միւտիւրիյէթին դիմեց եւ խնդրեց որ էնկիւրլեանը 20 վայրկեանի համար արտօնեն իր մահամերձ մայրը տեսնելու: Վ.ը կ'առնէ էնկիւրլեանը, մօրը տանելէն վերջ՝ որբին անցագրին վրայ էնկիւրլեանին անունն ալ աւելցընել տալով չոգենաւ կը մտնէ. Մուսթաֆա փաչայի Պոլիս մտնելէն օր մը առաջ կը մեկնին դէպի Ֆրանսա: Փարիզի մէջ ուղղակի էնկիւրլեանին՝ քաղաքացի դերձակին խանութը կ'երթան, ուր էնկիւրլեանին կ'ըսեն թէ չատոնց բանտն էիր, պատրիարքարանը բան մը չկրցա՞ւ ընել: Ոչ, կ'ըսէ: Անդիմին որբը՝ — Վահէ, չե՞ս ամչնար, կ'ըսէ, Վարդապետը չէ՞ր որ քեզ բանտէն ազատեց, իբր իմ մօրեղբայրս քու անունդ անցագրիս մէջ աւելցնել տուաւ ու Փարիզ բերաւ:

Ահա երախտադիտութիւն մը:

Վարդապետը արդէն իր եղբօրորդին Անդարայէն բերելով՝ Փարիզի Ֆրանս. դիչերօթիկ որբանոցը տեղաւորած էր. ինքն ալ Փարիզ հասնելուն՝ հոն իջեւանե-

ցաւ: Երբ Կարդինալ Տիւ Պուայի խորհուրդով Ֆրանքօ-Հայկական Եղբայրական Աջակցութիւն գոմիթէն հիմնեց, նոյն տեղը թէ՛ կեդրոն եղաւ եւ թէ իր գրագիրները հոս, ինչպէս նաեւ Փարիզի ուրիշ չորս տեղուանքը, չըրջաբերականներ կը պատրաստէին ու կը ղրկէին այլեւայլ հաստատութիւններ, որոնց խնդրանքին համաձայն՝ Վ.ը գաղթականներուն գործ կը հայթայթէր: Օրական 50–100 հոգի կը սպասէին. առտուն՝ իր պաշտօնատեղին, ժամը 9-ին՝ Հայոց եկեղեցին – առժամեայ –, ժամը 10-ին՝ Կար տը Լէսթին, 11-ին՝ Բլաս տ՚Իթալին, յետոյ Գուրպըվուա: Փարիզի Վռամշապուհ Եպիսկոպոսը հրաւիրեց Վ.ը Հայոց եկեղեցին, աջակցելու համար իրենց գոմիթէին: Վ.ը գնաց եւ օգտակար եղաւ: 1922-էն մինչեւ 1924, Վ.ը գործի դրած է մօտաւորապէս 4000 հայ գաղթականներ, որով չափէն աւելի յոգնելով՝ հրաժարականը տուած էր: Պահապանեան Եպ. խնդրեց որ շարունակէ, վասնզի գաղթականներու բնակութեան, անցագրի, ինքնութեան թուղթի, գործ գըտնելու եւ այլ խնդիրները՝ Վ.ին պատասխանատուութեան տակ էին, ինչպէս նաեւ Լեւոն Բէմզի Աղդարմըկըրեանի վարձած պանդոկը, եւ միւս բնակարանները, որոնց մէջ 400-ի մօտ գաղթականներ օրական 1–2 ֆրանքով կը պատսպարուէին. Վ.ին անուան ներքեւ էին ~~Անոնք~~ ինքնութեան թուղթ չունենալնուն. Ֆրանսական կառավարութիւնը արգիլած էր հայերու մուտքը Փարիզի մէջ, եւ ահա 200 որբ երիտասարդներ Փարիզ կու գան գործ փնտռելու. Հայոց եկեղեցիէն կը ծանուցանեն թէ՝ պէտք է որ վերադառնան Մարսիլիա. երիտասարդները կը մերժեն ու կը նախընտրեն Սէն գետը նետուիլ. շատ մը անհաճոյ վէճերէ վերջ, երիտասարդները Վ.ին կը յանձնեն, Մարսիլիա տանելու համար: Վ.ը ասոնց երկու պետերը կանչելով՝ վստահու-

թիւն կը պահանջէ։ Կը տրուի։ Վ.ը կ'ըսէ. ամէն կարելին պիտի ընեմ ձեզ պահելու, եթէ չկարողանամ՝ պէտք է որ դառնանք Մարսիլիա։ Յոստացան։ Վ.ը դիմեց Արտաքին գործոց նախարարին, ըսելով. Եթէ ասոնք դեռը նետուին ի՞նչ պիտի հետեւի. կարելի չէ՞ միջոց մը գտնել, եւ կ'աւելցնէ. ես կ'երաշխաւորեմ քնակարան, ուտեստ ու գործ, որ արդէն ապահովուած է։ Նախարարը հաւանեցաւ, եւ արտօնեց որ դիմէ Աչխատանքի նախարարին՝ վերջնական արտօնութիւնը ստանալու համար։ Վ.ը նախարարին ներկայանալուն՝ Պ. Յատիսեանը եւ Զօպանեանը կը հանդիպին ու կ'այլայլին։ Վ.ը կ'ըսէ նախարարին. — Արտաքին գործոց նախարարին կողմէն կու գամ՝ 200 հայ երիտասարդներու խնդրոյն կարգադրութեան համար։ Ասոնց քնակարանը, ուտեստը ու գործատեղին ապահովցուցած ըլլալուս՝ արտօնուեցան որ հոս հաստատուին։ — Նախարարը քիչ մը խոոված ըսաւ. Այս հայերը հոս գործատեղիները քիչ մը դրամ վաստկելէ, թաչկինակ ու դուլպայ ծախելէ վերջ՝ խանութ կը բանան եւ մեր ֆրանսացիներուն հետ կը մրցին։ Վ.ը պատասխանեց թէ՝ դրքին մէջ ես երեսն ալ ես կարդամ, ձեզի չենք ծախեր ասոնք, ազգին ապագայ յոյսերը ձեզի կը թողունք, ձերն են, վաստակնին ալ ձերն է, ձեր գինուորները կ'ըլլան, մենք կը կորսնցնենք՝ դուք կը վաստկիք։ Նախարարը ըսաւ թէ՝ «ասիկա մտածած չէի, լաւ ուրեմն, թող մնան»։

Վարդապետը քննադատուեցաւ ազգին ջոջերուն կողմէն, այս երիտասարդները Մարսիլիա չտանելուն եւ Փարիզի մէջ տեղաւորելուն համար։

Հայ անդամահատ լէգէոնականներուն խնդիրը սուր հանդամանք մը ստանալը իմանալուն՝ Վ.ը Նուպար փաշային հետ տեսակցած պահուն կ'առաջարկէ որ անդամ մը անձամբ նախարարութեան երթայ։ Նուպար փաշան

ամենայն սիրով, կը պատասխանէ, եւ եթէ յաջողիք՝ երախտապարտ պիտի ըլլամ ձեզի, կ՚ըսէ: Վ.ը դնաց ու պարզեց խնդիրը կենսաթոշակներու նախարար՝ Տ. Մաժինոյի, որ Պատերազմական նախարար Տ. Պարթուի ուշադրութիւնը հրաւիրած ըլլալուն համար, չատ չանցած զոհացում պիտի ստանաք ըսելով՝ նամակ մը ուղղած է Վ.ին, 1921 Յուլիս 20–ին: Հայկական լրագիրը արտատպեց այս լուրը: Էդէոնականներուն ամսաթոշակ եւ գործիքներ տրուեցան:

1922–էն մինչեւ 1924, Վ.ը բազմադիմի ապրային օգտակար ծառայութիւններ մատուցած է, բայց ոմանք ղրպարտած, սպառնացած ու մատնած ալ են, որոնց մանրամասնութեանց մասին՝ Վ.ը լռութիւն կը պահէ:

1924–ին Վ.ը Պրիւքսէլ կը հասնի. կը ներկայանայ կարդինալ Մերսիէի եւ կը խօսակցի Հայոց պատմութեան եւ արդի վիճակի մասին: Հայասէր կարդինալը կ՚առաջարկէ Վ.ին որ հովուէ Պելճիքայի Հայութիւնը, վասնզի մնայուն եկեղեցական մը ունեցած չէր: Հռոմի Ս. Ժողովի կարդինալը եւ Հայ Կաթողիկէ Կաթողիկոսարանը հաւանեցան որ Նալպանտեան Վ.ը իբր հոգեւոր հովիւ պաշտօնավարէ Պելճիքայի եւ Հոլանտայի մէջ, եւ եթէ Լոնտոնէն, Լիւքսէնպուրկէն, Զուիցերիայէն ու Գերմանիայէն խնդրուի՝ կարենայ առաքելութիւն ընել: Նոյն տարին, 1924–ին, իր քահանայութեան 25ամեան կատարել տուին Պարնապիթ վարդապետները, որոնց վանքը հիւրասիրուած էր: Ցետոյ կարդինալ Մերսիէի, Ալպէռ թագաւորին եւ Ասթրիտ թագուհիին յուղարկաւորութիւններուն՝ պաշտօնապէս հայկական տարազով մասնակցած է եւ անոնց հոգւոյն համար ալ պատարագներ մատուցած է: Կարդինալ Վան Րուէյի արտօնութեամբ՝ վանքի մը մէջ ձրիավարժներու փոքրիկ որբանոց մը բացաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ,

կարօտ հայորդիներու համար, որուն կը մասնակցէր հայ եւ պելժ անդամներէ բաղկացած դոմիթէ մը: Վ.ը ժամանակ մը վերջ նախընտրեց պելժ եւ հոլանտական դիչերօթիկ հաստատութիւններու մէջ տեղաւորել հայ երկսեռ մանուկները, որոնց ընդհանուր թիւը եղած է երեք հարիւր մէկ, 1924–էն մինչեւ 1935: Կարդինալ Վան Ռուլ առաջարկեց Վ.ին բնակելու Ս. Եղիսաբեթ հաստատութեան մէջ, եւ իր հայկական առաքելութեան ադատ ժամերուն՝ հաստատութեան ալ ծառայութիւններ մատուցանել պաչտօնապէս: Բանախօսութիւններով, պատարագներով, քարոզներով, թռուցիկ թերթերով ու յօդուածներով՝ Վ.ը սկսաւ Պելճիքացիներուն ճանչցնել Հայութիւնը իբր ամենահին քրիստոնեայ ժողովուրդ. Վ.ին գալէն առաջ՝ Հայերը հրեայի տեղ կը դրուէին:

Պրիւքսէլի մէջ տպարան մը հաստատեց հայերէն ու ֆրանսերէն դրերով. «Հայ Աչխարհ» անունով պարբերաթերթ մը հրատարակեց հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով, որ նախ մանուկներու բաժին մը ունէր հայերէն, եւ ֆրանսերէնը՝ առանց վարժապետի ուսանելու համար: Առաջին դլուխը կը պարունակէ Հայոց պատմութիւն. երկրորդը՝ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւն. երրորդը՝ Եւրոպայի մէջ ապրող հայ սուրբերուն կեանքը. չորրորդը՝ Հայկական մշակոյթ: Ինքը դրեթէ առանձին կ'աչխատէր, եւ դեռ ուրիչ տպադրութիւններ ալ ըրած է:

Խումբ մը հայ երիտասարդներ անդամ ճանչցնել տրուած է պելժ ընկերակցութեանց, ու մասնակից կ'ընէր զանոնք մեծ հանդէսներու առթիւ՝ թափօրներու, ցոյցերու, եկեղեցական ու ազգային հանդէսներու: Ինչպէս ամէն տարի Ս. Մակար հայ Հայրապետի տօնին առթիւ՝ Կան քաղաքին մէջ Վ.ը կը մասնակցէր հայ ուխտաւորներուն. պատարագ ալ կը մատուցանէր սուր-

բին անուան կառուցուած եկեղեցիին եւ Աթոռանիստ եկեղեցիին՝ Ս. Մակարի մատրան մէջ: Այսպէս ալ Ս. Սերվատիոս հայ Եպիսկ.ին ծննին օրը՝ Հոլանտայի Մասթրիք քաղաքին մէջ՝ Վ.ը ղեկտաւորեալ եւ սուրբին մասունք դասապանը ի ձեռին՝ կը մասնակցէր, իր շուրջը ունենալով հայկական տարազով հայ ուխտաւորները, որոնք կը կրէին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Ս. Սանդուխտի, Վարդանանց պատերազմի, Ս. Մակարի, Արարատ լերան դրօշակները: 1935–էն առաջ Հոլանտացիները չէին գիտեր Ս. Սերվանտիոսի ո՛ր ազգին պատկանիլը. Վ.ը հին գրքեր պրպտելով հաւաքած է վկայութիւններ՝ որոնք այդ սուրբին Հայ ծագում ունենալը կ'ապացուցնէին: Հոլանտացիները ուրախացան, իմանալով թէ իրենց սուրբը ազնուական ցեղի մը կը պատկանի եղեր:

Վ.ը քանիցս մասնակցած է համաշխարհային ժողովներու. ազգերու ներկայացուցիչներուն առջեւ կը բանախօսէր եւ անոնց կը ծանօթացնէր Հայոց պատմութիւնը եւ վիճակը. այսպէս կ'ընէր Պելճիքայի, Հոլանտայի, Զուիցերիոյ, Լիւքսէմպուրկի, Լոնտոնի, Գօլօնիայի եւ նոյնիսկ Իտալիոյ եւ այլ երկիրներու մէջ: Մինչեւ իսկ շատ հեռու երկիրներ՝ Թուրքիկ Թերթեր ղրկած է:

Թիթուս Պրանճմա դիտուն եւ սուրբ Գարմէլիթ վարդապետը, զոր Գերմանացիները բանտարկեցին եւ մարմինը այրեցին, մեծ հայասէր մըն էր, հայ որբ մըն ալ հոպաց, Վ.ին ալ 40ամեայ յոբելեանը տօնել տուաւ, հայ երդիչները Պրիւքսէլէն բերել տալով պատարագ ընել տուաւ, Վ.ին ալ ընծաներ պարգեւեց, պատկերազարդ յօդուածներով պանծացուց Հայութիւնը:

Հոլանտա, Լահէի մէջ Հայ Լուս. քահանայ չգտնուելուն համար՝ Ճէրահեան ընտանիքը Հայ Կաթողիկէ ե-

ԳԵՐ. ՅՈՎՀ. Վ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ
պատարագի զգեստներով.

ղած էր: Վ.էն խնդրեցին որ իրենց մէկ հատիկ զաւակը ազատէ զինուորագրութենէ: Շատ մը խնդրանքներէ յետոյ, երբ Վ.ը՝ Գեր. Մոմճեան Վ.ին հետ իրենց այցելութեան կ'երթայ, այր եւ կին լալով կ'աղաչեն Վ.ին որ դիմում կատարէ: Վ.ը նախ Արտաքին գործոց գրագրին կ'երթայ, որուն հետ ծանօթ էր. ան կը հեռաձայնէ Պատերազմական նախարարին, մեծապէս կը յանձնարարէ, եւ իր գրագրին հետ կը ղրկէ: Նախարարը մտիկ կ'ընէ Վ.ին յայտարարութիւնը եւ իր օգնականին կը յանձնարարէ: Վ.ը քիչ մը սպիէն անդիէն խօսակցելէն վերջ, բացէն կ'ըսէ թէ՝ Հոլանտա գտնուող ճէրահեան ընտանիքին մէկ հատիկ զաւակը զերծ պահէիք զինուորութենէ, թէ օտար է, թէ խանութը գարձնողը ինքն է, թէ ծնողքը Նէէրլանտերէն չեն գիտեր գորգ ծախելու կամ նորոգելու համար: Օգնականը կ'ըսէ. «Խանութը թող գոցեն, մենք կ'օգնենք իրենց»: Վ.ը կ'առարկէ թէ՝ ատիկա հիմնական եւ պատուաւոր գարման մը չէ: Եւ ուրիշ պատճառաբանութիւններէ վերջ՝ Վ.ը կ'ըսէ. «Հարիւրապե՛տս, եղբայրներս եւ քոյրերս սպաննեցին, կահերս ու կարասիներս գրաւեցին, դուք կրնա՞ք գոնէ մէկ եղբայրս տալ ինծի... ոչ... միթէ սա տղան չէ՞ք կրնար ինծի չնորհել»: Եւ կ'աւելցնէ թէ, երեք ամիսը անգամ մը արձակուրդ կու տաք, եւ կը յայտնի: Հարիւրապետը կը հաւանի: Վ.ը՝ Գեր. Մոմճեան Վ.ին հետ Ութրէխթ երթալով՝ կ'աւետեն Ստեփան ճէրահեանին, թէ զինուորական ծառայութենէ ազատած է այս կերպով:

1935–ին Ս. Գրքի 1500ամեակը տօնուեցաւ, Պրիւքսէլի ցուցահանդէսին համար պատրաստուած գմբէթաւոր եկեղեցիին մէջ. լրագիրները, եկեղեցիներու գոներուն քով կախուած ծանուցումները աւետեցին, գաչնակաւոր գանգակները հնչեցուցին հայկական քայլերգը եւ եկե-

ղեցական ու ժողովրդական երգերը: Նալպանտեան Վ. պատարագ մատոյց հայ եւ պելժ երգչախումբին մասնակցութեամբ ու Պ. Սարգսեանի ղեկավարութեամբ: Կողմնակի սրահին մէջ Վ.ը ցուցադրած էր հայկական տարազներ, դրօշակներ, չուրջառներ, նկարներ, գիրքեր, եւ Աստուածաչունչի առաջին տպագրութիւնը (Ամստէրտամի մէջ) Հոլանտայէն բերել տուած էր ցուցադրելու համար: Վսեմ. Կարդինալ Վէրտիէ, Վան Րուլ, Լոնտոնի Եպիսկոպոսը եւ բարձրամեծար անձնաւորութիւններ դնահատեցին: Բանախօսութիւն ալ եղաւ: Հանդէսը փակուեցաւ հայկական անդաստանի օրհնութիւններով:

Տէր Կոմիտասի երանացման առթիւ մեծ հանդիսութիւններ կազմակերպած էր Վ.ը: Պատարագ եղաւ. երկու պելժ վիտնականներ քարոզեցին եւ Հայութիւնը պանծացուցին: Հայ որբերը առաջին հաղորդութիւն առին: Հայկական օրհնութեամբ վերջացաւ: Լրագիրները երկարօրէն նկարագրեցին:

Մխիթար Աբբահօր Յոբելեանն ալ կատարել տուաւ Վ.ը, առաջնակարգ սրահին մէջ: Նախագահեց՝ Պապական Նուիրակ՝ Մօնսինեոր Ջէնթոյ. փակման ճառին մէջ յայտնեց՝ թէ մանկութենէն ի վեր համակրանք մը ունէր Հայերու հանդէպ: Տեղի ունեցան ճառեր, ոտանաւորներ, երգեր: Նոյնպէս փոքրիկ ցուցադրութիւն մը դրքերու:

Գերմանիոյ Գօլօնիա քաղաքին մայր եկեղեցիի 500-ամեակին առթիւ Վ.ը հրաւիրուելով՝ մասնակցած էր թափօրին, արարողութիւններուն եւ ցոյցերուն. հոն պատարագեց, խաղող օրհնեց եւ գերմաներէն քանի մը խօսք ուղղեց բազմահազար ժողովուրդին. յետոյ ձայնասփիւռով ալ բանախօսեց:

Վարդապետը՝ պատարագած, քարոզած եւ բանախօ-

սած է պելժ բազմաթիւ եկեղեցիներու մէջ, ինչպէս նաեւ Ամսթէրտամ, Փարիզ, Լիոն, Մարսիլիա, Վիչի, Սթրազպուրկ, Լոնտրա, Գօլօնիա, Հռոմ, Միլան, Ժընեւ, Ֆրիպուրկ, Լիւքսէմպուրկ, Ամերիկա ու Գանատա: Մերթ տեղացիները երգած են պատարագի հայերէն բառերը, անսխալ հնչելով: Թերթերը պատկերազարդ յօդուածներով կը նկարագրէին: Վ.ը տպագրած է պատարագին Ֆրանս. եւ հոլանտերէն թարգմանութիւնը, Հայերու հակիրճ պատմութեամբը, բաժնելու համար օտարներուն: Հիմա ալ պատարագի երգեցողութիւնը Տիսքի եւ թէլի վրայ առնելէն զատ, արարողութեան չարժումներն ալ ֆիլմի վրայ առնել տուած է խօսող ֆիլմի պէս, որպէսզի քահանայ եւ եկեղեցի չդառնուած տեղերը՝ տեսնողը եւ լսողը մխիթարուի դոնէ երգերը լսելով, պատկերը տեսնելով:

Ասիթը ներկայանալուն՝ Վ.ը յօդուածներ կը հրատարակէր այլեւայլ լրագիրներու մէջ, Հայոց պատմութեան աչքառու նիւթերու վրայ. կլիմայի, ճարտարապետութեան, սովորոյթներու, մշակութային նիւթեր, ինչպէս նաեւ Թուրքերու հետ Հայերու ունեցած յարաբերութեան մասին, միշտ նկատի ունենալով ճանչցնելու Հայութիւնը իբր մեծ եւ քրիստոնեայ ազգ, եւ օտարներուն սիրցնել տալու Հայ ազգը:

Վարդապետը լեզուաբանական նորահնար մէթոտ մը գտած ըլլալով, Հայերէնը՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն բացատրութեամբ, Ֆրանսերէնը՝ հայերէն եւ անգլիերէն բացատրութեամբ, Գերմաներէնը՝ անգլիերէն բացատրութեամբ, իսկ Սպաներէնը եւ Իօրթուկերէնը՝ ֆրանսերէն բացատրութեամբ ինքնօրէն ու դիւրաւ կը սորվեցնէ, առաջին դասէն իսկ 5 դիրերով կը վարժեցնէ: Ֆրանսերէն բացատրութեամբ՝ անգլիերէն քերականութիւն եւ վեց լեզուով «Հաւատով խոստովանիմ»ը տպագրել տուած է:

Իր հրատարակութիւններէն զրքեր եւ ուրիշ գրութիւններ ղրկած է բարձրամեծար անձնաւորութիւններու, ու գնահատական եւ չնորհաւորական նամակներ ստացած է, ինչպէս՝ Ս. Պապի քարտուղարէն, Պելճիքայի Լէոբոլտ թագաւորէն եւ իր եղբօրմէն, Անդղիոյ Էլիզապէթ թագուհիէն, Մ. Զըրչիլէն, Մ. Թրումանի կողմէն, Մատամ Ռուզվէլթէն, Զօր. Այզէնհաւուրէն, Վան Զէլանտէն, Գարթօն ոը Վիարէն եւ ուրիշներէ:

Հռոմ կատարուած Համազգային Ժողովին՝ 1930ին, Նալպանտեան Վ. մասնակցեցաւ եւ Հայ ազգը ներկայացուց. 32 ազգերու ներկայացուցիչներուն հետ ուղղուեցաւ դէպի Անճանօթ Զինուորի դամբանը, ընկերակցութեամբ հայ երիտասարդի մը որ հայկական դրօշակ կը կրէր. հոն զետեղեց արծաթեայ խաչ մը: Վարդապետը հրաւիրուեցաւ Վենետիկեան պալատը, որուն պատըշգամէն կեցցէներով ձեռք բարձրացուցած է Մուսոլինիին հետ եւ մխասին լուսանկարուած է: Վ.ը առանձինն ողջունելով Մուսոլինիին՝ ըսած է իրեն. «Արդեօք կարելի չէ՞ որ ձեր զօրախումբովը երթայիք նախ Անթալիա եւ Իզմիր, որոնք Հռոմայեցւոց կը պատկանէին, եւ թէ հոն հաստատուէիք. ամբողջ քրիստոնեաները ձեր հովանաւորութեան տակ կ'առնէիք»: Լաւ դաղափար մըն է, ըսած է Մուսոլինին: Բայց չուրջը բոլոր գոնըւոդնները արդելք եղած են: Նոյնպէս Էմմանուէլ թագաւորին պալատն ալ հրաւիրուելով՝ խօսակցած եւ լուսանկարուած է թագաւորին հետ:

Կառավարութեան դիմելով՝ 13 հայեր ազատած է բանտէն. ոմանց համար չատ յոդնած է:

Հռոմի մէջ ռուսահայ վիպաստական գինուոր մը կը ներկայանայ Լեւոնեան վարժարան. թուղթ մը չունէր. ժպտոյն, աղտոտ զգեստով. Վ.էն կը խնդրեն որ միջոց մը գտնէ ատոր դիրքը չտկելու: Վ.ը Բոլոնիոյ գինուո-

բական դրասենեակը կը մտնէ եւ Պելճիքայի մէջ իր ունեցած յարաբերութիւնը կը յայտնէ, կը ծանօթանայ: Զինուորական մը կը խնդրէ Վ.էն որ մօրուքէն թել մը նուիրէ իրր բարեբախտութիւն. դժուարաւ կու տայ՝ Գօմանտանին մէջամտութեան վրայ, բայց կը խնդրէ որ այդ ռուսահայ զինուորականը, որ Բոլոնիա ապրեր է, իրր Բոլոնիացի զինուոր ճրխաբար Լոնտոն ղրկեն: Եւ այդպէս ալ եղաւ:

Հոլանտայի մէջ Պէրնհար իշխանին հետ տեսակցած պահուն՝ Հայերու մասին խօսելէ զատ քանի մը դրքեր ալ նուիրած է: Վերջերս ալ Հայաստանի յուշանկարներով զարդարուած ալպոմ մը, քանի մը դրքեր եւ «Գեղունի»ն նուիրած է Ժուլիանա թագուհիին, որ գնահատական եւ շնորհաւորական նամակ մը ղրկած է Վ.ին:

1947ին, Վ.ը՝ Գեր. Մոմճեան Վ.ին հետ Հոլանտա կ'երթայ. երբ դորդավաճառ Պ. Գինեպանեաններու դրասենեակը կ'այցելեն, խօսակցութենէ մը վերջ Պ. Գինեպանեան կ'ըսէ թէ՝ Արտաւազդ Սրբազանը ուղեր է քահանայ մը ղրկել Հոլանտա, բայց Պ. Գինեպանեան ալ ըսեր է. «Սրբազան, յանձն մի՛ առնէք, մենք հոս ունինք վարդապետ մը (Նալպանտեան) որ մեր բոլոր գործերուն կը հասնի»: Նոյն Արտաւազդ Սրբազանը Պրիւքսէլ գալուն՝ Գեր. Նալպանտեան Վ.ին չնորհակալութիւն կը յայտնէ, վասնզի պատերազմի ընթացքին ոչ մէկ քահանայ չէր կրնար փարիզէն Պելճիքա գալ, եւ Նալպանտեան Վ. ամբողջ հայ ժողովուրդին հոգեւոր հովուութիւնը կատարած է:

Նալպանտեան Վ.ի քահանայական ձեռնադրութեան 50ամեայ յոբելեանը եւ Պելճիքայի մէջ իր առաքելութեան 25ամեայ տարեդարձը տօնուած է 1949ին, այլ եւ այլ երկիրներու մէջ, սակայն ամէնէն հանդիսաւորը կատարուած է Պրիւքսէլի մէջ: Յոբելինական դոմիթէն՝

լրագիրներու յայտարարեց, հրաւիրագիրներ ղրկեց Փարիզ՝ Արհի Պահապանեան Եպիսկ.ին, Գ. Քիլէրճեան եւ Պապաճանեան Վ.երուն եւ Փարիզի երգչախումբին, որոնք եկան եւ մասնակցեցան Վ.ին ճայնաւոր պատարագին. հայ եւ պելժ խումբը երգեց Եկմալեանի պատարագը. վարդապետները՝ սարկաւագութիւն կ'ընէին, իսկ Պահապանեան Եպ. հանդիսադիր եղաւ. ժողովրդապետական ընդարձակ եկեղեցին լեցուած էր հոծ բազմութեամբ. Գեր. տը Ըսմէտ պելժ վարդապետը՝ ներբողեան մը հիւսեց, փոխանակ քարոզի: Վարդապետը՝ Պիոս ԺԲ Պապէն առանձնաչնորհուած քահանայապետական օրհնութիւնը տուաւ հաւատացեալներուն: Երեկոյեան անդաստանով, օրհնութիւնով եւ գոհութեան երգով վերջացաւ: Յետոյ մասնաւոր սրահի մը մէջ հաւաքուեցան, երգերէն զատ՝ մոդական լապտերով եւ չարժական ֆիլմով Հայաստանի նկարները ցոյց տրուեցան. Վ.ին կեանքին վերաբերեալ նկարներ ալ բացատրուեցան: Թէպէտ բազմաթիւ հեռագիրներով եւ նամակներով տեղացին չնորհաւորութիւններ՝ սակայն Վ.ը չկրցաւ զանոնք ցոյց տալ:

Պելճիքական կառավարութիւնը Վարդապետին չնորհեց մեծ պատուանշան մը, զինքը կարդելով Արքայական Թագի Ասպետ «Chevalier de l'Ordre de la Couronne»: Այդ նշանը Գաղութային Վարչութեան Նախագահ՝ Պ. Մուրտիկեան ճառ մը խօսելէ եւ Վ.ին գործունէութիւնը ու մատուցած ծառայութիւնները թուելէ վերջ, հրաւիրեալներու ներկայութեան՝ կուրծքին կախեց: Շաւարշ Աբեղան՝ « այս նշանը հայ սրտի վրայ կախուած է» ըսաւ:

Վսեմ. Աղաճանեան Կաթողիկոսը դովեստով լի նամակ մը ղրկելէ զատ, Ս. Պապէն յանձնուած արծաթեայ մեռալը առաքած էր վարդապետին:

1950ին, Վ.ին հօրաքրոջ որդիները եւ թոռները պինքը հրաւիրեցին Ամերիկա: Նիւ Եորք հասնելուն՝ Գերյ. Մալճեան Ծ. Վ.ի բնակարանը դիչերելէ յետոյ, անցաւ Տիթրոյիթ, ուր ազականները պինքը դիմաւորելով՝ տարին հիւրասիրելու: Գեր. Գալայճեան Վ. հրաւիրեց Վ.ը յոբելինական պատարագ մը մատուցանելու, մասնաւորապէս Եօզկատցիներու եւ ուրիչ հայրենակիցներու ներկայութեանը: Վարդապետը երեք ու կէս ամիս մնաց Ամերիկա. փոխն ի փոխ հիւր եղաւ Գալուստեան, Պօյաճեան, Պահարեան ազգականներուն մօտ՝ Տիթրոյիթի մէջ. իսկ Շիքակոյ՝ Խաչատուրեանի մօտ, Պոսթոն՝ Այվազեանի տունը, Ֆիլատելֆիա՝ Պարիկեանի եւ Գերյ. Ստեփանեան Ծ. Վ.ի բնակարանը: Վերջապէս Գանատայի մէջ՝ Ուքրանացի եկեղեցականներուն, եւ Նիակարա՝ ազգական Թովրիկեանի հիւր ըլլալէ վերջ՝ վերադարձաւ Պրիւքսէլ: Տիթրոյիթի եւ Թորոնթոյի կարդինալներուն եւ Վաչինկթոնի համալսարանի ուսուցչապետին եւ ուրիչ եկեղեցականներու հետ տեսակցած եւ տեղեկութիւններ հաղորդած է Հայերու մասին: Իսկ Եօզկատցի ծանօթ հայրենակիցները՝ ճաշկերոյթներու եւ հաւաքոյթներու հրաւիրած են: Տիթրոյիթի մէջ կազմուած Եօզկատի հայրենակցական միութիւնը հոգաց Վ.ին ճամբու ծախքին մէկ մասը. միւս մասը հայթայթեցին իր ազգականները: Ի պատիւ Վ.ին ուզեցին հանդէս մը կազմակերպել. Վ.ը չընդունեց եւ տպուած քարտերը պատռեց:

Վարդապետը, վերջերս, հնարաւիւտ միջոցով մը սիրաչահած է Ազատ (աթէ) համալսարանի երկրորդական վարժապետներէն մէկը, որ կղերականներու դէմ տեսլութեամբ լեցուն, նոյնիսկ հեռուէն կը նախատէր զանոնք՝ արհամարհական ակնարկներով: Անգամ մը Վ.ը, իբր թէ վարժապետին կորսնցուցած դրամը գտած ըլ-

լայ, կը մօտենայ անոր, եւ բարեկամութեամբ կը կապուի: Ատով վերջ կը գտնէ վարժապետին հակակղերական ընթացքը:

Դեռ բազմապիսի եւ զարմանազան դրուագներ կան. այսչափը՝ վ.ին մատուցած ծառայութիւններուն իբր համառօտ մատնադէպքեր՝ բաւարար են: Աստուծոյ, եկեղեցւոյ եւ ազգին նուիրուած ըլլալուն՝ Աստուած վարձատրած է դինքը, չատ մը փորձանքներէ, ատոյգ մահէ, հիւանդութենէ, արկածներէ, դողերէ ազատելով, եւ մինչ երջանիկ կեանքի մը միջոցներ չնորհելով մինչեւ ցայժմ:

Համակերպած է Աստուծոյ կամքին:
Վարդապետին տեւական աղօթքն է.
Փառք Միոյն Աստուծոյ:
Երանեալ ըլլայ Ս. Կոյս Մարիամ:
Ամէն:

Պրիւսէլ

Ազգական մը
Հ. Մ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ

Բարեկամ մը
Մ. ՄԱԹՈՍԵԱՆ